

Nemzetdiskurzusok a mindennapokban és a nacionalizmus populáris kultúrája

FEISCHMIDT MARGIT

Előszó

Ez a könyv a magyar nacionalizmus mai formáiról, a nemzetközi szakirodalom által újnacionalizmusnak nevezett jelenség magyarországi megnyilvánulásairól szól. Elsősorban a nacionalizmus diszkurzív megvalósulását vizsgáltuk, azokat a kategóriákat, jelképeket és érveket, amelyek a magyarságot a mai társadalmi kontextusokban érvényes és értelmes jelentésekkel ruházzák fel. Arra szeretnénk rámutatni, hogy ezek a diskurzusok miként ágyazódnak be a mindennapi életbe, miként jönnek létre és termelődnek újjá a beszéd és a cselekvés egyéni és közösségi formái, az azonosulás és megkülönböztetés mindennapi gyakorlatai révén. Kérdéseink a leíráson túlmenően azoknak a társadalmi folyamatoknak és relációknak az értelmezésére irányulnak, amelyek a nacionalizmus populáris formáinak korábbihoz nem fogható népszerűségét, e diskurzus gyors terjedését és erős társadalmi támogatottságát magyarázzák.

Megközelítésünkben a nacionalizmus olyan mindennapi diskurzus, amely az azonosságról szól és közösséget teremt. Megidézi az összetartozás okait és módját, a közösnek képzelt múltat és a közösnek tételezett jelent. Értelmét a 21. század elején, amiként vizsgálatunk megállapítja, legfőképpen a közösség és a megbecsülés utáni vágy adja meg, amely a magyarságdiskurzusok középpontjába a területvesztést és a kisebbségi közösségeket, illetve a velük kapcsolatos imaginációkat, továbbá a szimbolikus jóvátétel módozatait helyezi. Ugyanakkor azokról is szólnak ezek a hétköznapi diskurzusok, sőt olykor elsősorban róluk, akik ettől az elképzelt és megteremtendő azonosságtól különböznek, és másságukkal az egységét veszélyeztetik. Arra, hogy az azonosságot és a másságokat egyazon relacionális keretben kezeljük a nemzet diskurzusainak vizsgálatánál, koncepcionális okaink is vannak. Ugyanakkor a valóság is erre intett: azt tapasztaltuk ugyanis, hogy a magyarság a hétköznapi beszédben jelentős mértékben attól a diskurzustól függ, amely a másságot és azon belül elsősorban a cigány-

ságot tematizálja. Az egyre inkább rasszizálódó másságdiskurzusok szemantikai és kulturális logikája más témákra és területekre is áttérjed. Az előttünk járó kutatók nagy része, sok tekintetben a nemzetépítés politikai diskurzusait követve, a nemzet kapcsán elsősorban a kisebbségben élő magyarokhoz való viszonyt tematizálták. Ebben a könyvben a magyarság hétköznapi percepcióját abban a diszkurzív keretben akarjuk megérteni, amit egyfelől a történeti képzetekkel mélyen összefüggő kisebbségi magyarok, másfelől a cigányság megidézése határoz meg.

Anélkül, hogy állást kívánnánk foglalni a nacionalizmustanulmányok egyik fő kérdésében, amely a nemzet és az állam viszonyáról szól, szeretnénk leszögezni, nem az állam hatását vizsgáltuk, annak ellenére, hogy belátjuk ennek fontosságát, különösen az utóbbi időben. Azért nem elsősorban, mert a vizsgálat elején, 2008–2009-ben az a felismerés vezetett bennünket a kutatási helyszínnek és témák kiválasztásában, hogy az évezred első évtizedének végén nem az állam játssza, játszotta a magyar nacionalizmus meghatározásában a fő szerepet, hanem civil aktorok, a szélsőjobboldali politika és média, amit egy egész identitáspolitikai ipar támogat. Az újnacionalizmus az ellenállás nyelve, amire egy fiatal elit invenciójának van nagy hatása. Utóbbi a gazdasági veszteségekkel és a politikai kiszolgáltatottsággal szemben a partikuláris értékek hangsúlyozásával ad kifejezési eszközöket az elismerésre és a felemelkedésre vágyó, sokkal szélesebb társadalmi csoportok számára.

Az újnacionalizmus terjedésének és népszerűségének azonban nemcsak a politikából eredeztethető okai vannak, hanem a gazdasági gyökerei is igen erősek. Egyrészt azzal a kulturális termeléssel függ össze, amely a fogyasztók identitásának formálásán keresztül talál követőkre. Magyarországon két iparágat találtunk jelentősnek, ezek hatásait vettük górcső alá különböző szempontokból: az egyik a szórakoztató zenei ipar, azon belül a magát „nemzetinek” hívó rockzenei irányzat, amely köré az elmúlt tíz évben számos további termék került (ruházat, ruházati kiegészítők, lakásdíszek), együttesen immár egy belülről is szegmentált „nemzeti” brandet hozva létre. A másik a turisztikai ipar, amely az autenticitás és az emlékezés helyeinek megteremtésével teszi a nemzetet a társadalmi praxis részévé. Mindkettőnek vannak kiemelkedő kollektív eseményei, de alapvetően az individuális cselekvési formák értelemadó diszkurzív kereteként működtetik a nemzetet. Nem úgy a jótékonyság, vizsgálódásunk harmadik terepe, amely a mások javára való cselekvést és azon belül a támogatásra érdemes csoportokat értelmezi nemzeti keretek között. Utóbbival arra is rá tudunk mutatni, hogy a nemzet miként hat a gazdasági érdekeken túli terü-

letek – például a filantrópia és a nevelés – elsősorban középosztály által működtetett legitimációs diskurzusaként.

Az újnacionalizmus nem csak a politika és nem csak az identitásipar terméke, sőt, a kettő még együtt sem magyarázza meg. Megértéséhez látnunk kell azt a nagyon jelentős társadalmi igényt, amely a nemzettel való azonosulásban fogalmazódik meg. A kutatásunk egyik legfontosabb célja az volt, hogy ezt az igényt értelmezzük. Másokhoz hasonlóan mi is felismertük, hogy a közösségre és az autenticitásra irányuló társadalmi szükséglet, amit a korábbi évtizedekben elsősorban a kisebbségekkel kapcsolatban azonosítottunk, a „többség” egy részére éppúgy jellemző. A közösségigény alapján találnak rá arra a kínálatra, amit a nemzeti identitásipar hoz létre. A kettő közötti kapcsolódás az autenticitás kollektív élményeiben jön létre, amely a nemzetet az értékrendi dezorientáció és a szociális bizonytalanságok közepette legitim közösségi erővé és vonatkoztatási ponttá teszi. Ugyanez a társadalmi helyzet azonban egy másik vonatkozásban is aktuálissá teszi a nemzetet, a motiváció itt a veszélynek a tudata. A veszélyeztetettnak gondolt nemzetet meg kell védeni azokkal az ellenségekkel szemben, akiket a bűnbakképzés társadalomlélektani mechanizmusai hoztak létre.

Miközben a nacionalizmus autochton jelenségnek látszik, és lényegében ez adja az értékét, legfeljebb tartalmában lehet az (és még ebben a tekintetben sem teljesen). Sem formáját, sem működését tekintve nem kötődik kizárólagosan egyetlen országhoz. Számos ponton láttuk, hogy a nacionalizmushoz kötődő magyarországi kulturális gyakorlatok hasonlóan a szakirodalom által más országokban rögzített társadalmi cselekvésekhez. Ennek egyik oka a párhuzamos egyidejűség lehet: a hasonló társadalmi és gazdasági válságjelenségek és az ezekből táplálkozó hasonló társadalmi igények, valamint az ezekből felmerülő kérdések az egymással sok szálon összekapcsolódó társadalmak részéről hasonló válaszokat eredményeznek. A működés szintjén tehát a társadalom nem nemzeti alapokon konstituálódik, hanem csak a reprezentáció és olykor a tudományos percepció szintjén.¹ Az előbbit még inkább erősíti az újnacionalizmus transznacionális formáinak, mintáinak és összekapcsolódásainak a hatása.

E könyvben, amit az olvasó most a kezében tart, két kutatás eredményeit foglaljuk össze. Mindkét esetben kvalitatív módszerekkel dolgoztunk, tehát egy-

¹ Erre a jelenségre a módszertani nacionalizmus fogalmi keretében hívták fel a figyelmet, lásd Wimmer és Glick-Schiller 2005.

fajta mikroperspektívát alkalmaztunk, amit elméletileg a társadalomtudományi fenomenológia, illetve az etnográfia a diszkurzív megközelítéssel összekapcsoló szemlélet támogat meg. Az első kutatás az Országos Tudományos Kutatási Alap által támogatott, *Változó nemzetdiskurzusok* kutatási program volt, amelynek adatfelvétele 2008 és 2011 között folyt fókuszcsoporthoz tartozó interjúk, etnográfiai megfigyelések és kritikai diskurzuselemzés alkalmazásával. A nemzetről szóló vagy a nemzetet megidéző mindennapi beszédet, továbbá a nemzet egyéni és közösségi cselekvésekhez kötődő megvalósulását, valamint a nacionalizmus új formáit megteremtő intézményeket vizsgáltuk.² Azonos vezérfonal felhasználásával félig strukturált mélyinterjúk készültek: olyan civil szervezetek és oktatási intézmények képviselőivel, akik jótékonyági tevékenységük célcsoportját a kisebbségi magyarokban határozzák meg, továbbá a szélsőjobboldali szubkultúrák aktoraival, az erdélyi nemzeti örökség-turizmus szervezőivel és fogadóival. Fókuszcsoporthoz tartozó interjúkat és egyéni interjúkat a nemzetdiskurzus helyi társadalmi kontextusokba ágyazott variánsainak feltárása végett négy településen készítettünk. Ezekből az interjúkból helyi esettanulmányok készültek, amelyek a tanulmányok háttéranyagát képezik.

A második kutatás, amelyet 2011 és 2012 során végeztünk a Tom Lantos Intézet támogatásával, és *A magyarországi nemzeti radikális mozgalom és média diszkurzív stratégiái, különös tekintettel annak nemzet- és ellenségképre, valamint nemzetközi beágyazottságára és hazai társadalmi hatásaira* címet viselte, tágabb értelemben azokra a társadalmi diskurzusokra, kulturális mintákra és társadalmi viszonyokra irányult, amelyek egyfelől a politikai radikalizmusnak, másfelől a nacionalizmus új formáinak ágyaznak meg Magyarországon³. Ezen

² Ebben a kutatásban munkatársaim voltak a könyvben tanulmányt is jegyző Kasznár Veronika Katalin, Ilyés Zoltán, Pulay Gergő és Zakariás Ildikó. Bakó Boglárka, Borbély Sándor és Oblath Márton a terepmunkájukkal, esettanulmányok megírásával támogatták a munkánkat. Köszönet érte. Ugyancsak köszönettel tartozom a kutatás különböző szakaszaiban tartott műhelybeszélgetéseken, kéziratvitákon való részvételükért Bárdi Nándornak, Egry Gábornak, Guld Ádámnak, Kántor Zoltánnak, Kovács Évának, Murányi Istvánnak, Örkény Antalnak, Szabó Ildikónak, Papp Z. Attilának, T. Szabó Leventének, Szarka Lászlónak, Sziijártó Zsoltnak, Eric Weavernek és azoknak az egyetemi hallgatónak a Pécsi Tudományegyetem Kommunikáció és Médiatudományi Tanszékéről, akik különböző órák keretében részt vettek a könyvhöz vezető gondolkodásban.

³ Ebben a kutatásban munkatársaim voltak a könyvben tanulmányt jegyző Glózer Rita, a társszerzőként megjelenő, valamint a kutatás számára szakirodalmi összefoglalót író Szombati Kristóf (Szombati 2012), a kutatási asszisztenciát végző, és kutatási összefoglalót jegyző Németh Boglárka (Németh 2012), valamint egy a projekt keretében a gyűlöletbeszédről jogi elemzést író Polyák Gábor (Polyák 2012). Mindannyiunk munkáját támogatták azok a hallgatók, akik a program keretében meghirdetett kutatószeminárium résztvevői voltak. Közülük

belül a kutatás elsősorban a huszonéves fiatalokra fókuszált, fókuszcsoportos interjúkkal arra kerestünk választ, hogy milyen motivációk és milyen minták magyarázzák a 18 és 30 év közötti fiatalok kulturális és politikai preferenciáit, hogy melyek azok a státusbeli, értékrend- és életmódbeli adottságok, amelyek a szélsőjobboldali affinitás kialakulásához vezetnek (és ellenkezőleg, melyek azok, amelyek a vele szembeni ellenállást valószínűsítik). Továbbá azt elemeztük, hogy a különböző témákról (mint a zene, az öltözködés, a szabadidő, a barátok, a közösségek és nem utolsó sorban a politika) lefolytatott beszélgetésekben hogyan jöttek létre bizonyos diszkurzív pozíciók, milyen álláspontok fogalmazódtak meg, és azok alátámasztására milyen érveket használtak. Meg akartuk érteni, hogy a különböző diszkurzív pozíciók milyen viszonyban vannak az interjúkból rekonstruált nemzetdiskurzusokkal. Mindkét kutatás jól illeszkedik különböző nemzetközi kutatási trendekhez, amiket az előszó következő részében fogunk bemutatni.

Az újnacionalizmus kutatásának elméleti megközelítései: mindennapi diskurzusok, populáris kultúra, radikális politika

A nacionalizmust a szakirodalom általában a nemzetállamokhoz kapcsolódó politikai jelenségeként értelmezi. Ennek bizonyos elemeit elfogadva szélesíteni szeretnénk a fogalom jelentését, illetve a korábban elhanyagolt társadalmi és kulturális aspektusaira helyezni a hangsúlyt. A nacionalizmus társadalmi beágyazottságát pedig úgy látjuk megragadhatónak, ha nem „felülről”, hanem „alulról” közelítünk a jelenségéhez. Ehhez három korábbi elméleti, módszertani megközelítésre tudunk építeni: egy korábbi kollektív munkánkra (Brubaker és társai 2006), amelyben a nacionalizmust a mindennapi élet kontextusában vizsgáltuk, és amit Jon Fox fejlesztett tovább a „mindennapi nemzeti mivoltról” (*everyday nationhood*) beszélvén (Fox és Miller-Idriss 2008). Ezzel a megközelítéssel sok szálon függ össze a kulturális geográfus Edensor elképzelése arról, hogy a nacionalizmus ma működő formáit a populáris kultúrában kell keresnünk (Edensor 2002). Ami a nacionalizmusnak a közbeszédbe való beágyazottságát illeti, a kritikai diskurzuselemzés Michel Foucault-tól eredeztethető hagyományára, közelebbről pedig Ruth Wodak munkáira támaszkodunk (Wodak és társai 1999). A nacionalizmus mindennapi megnyilvánulásainak

elemzésébe azonban olyan elméleteket is bevonunk, amelyek a kulturális formák és a strukturális folyamatok kapcsolatát feltételezik, és ennek értelmezésén dolgoznak. A következőkben mindezekről külön-külön írunk azt a célt tartva szem előtt, hogy a tárgy elemzésére alkalmas, inkább eklektikus, semmint egysíkú koncepcionális keretet vázoljunk föl.

A szerzőtársaimmal 2006-ban publikált, később román és magyar fordításban is megjelent, *Nacionalista politika és hétköznapi etnicitás* című könyvünkben azt a kérdést feszegettük, hogy melyek a nacionalizmusnak és az etnicitásnak azok a nyilvános és mindennapi formái, amelyek a nemzetet és az etnikai közösséget a politikán túli világokban, viszonyokban, percepciókban relevánssá teszik. Akkor azt az álláspontot fogalmaztuk meg Kolozsváron végzett empirikus munkánkra támaszkodva, hogy a nacionalizmus elsősorban a politikai és kulturális elitcsoportosulások egymás közötti szimbolikus küzdelmének tárgya és produktuma. Ezzel szemben a másság és azonosság kérdései a mindennapi életben sokkal szituatívabbak és rugalmasabbak, ami a legfontosabb kulcsa annak, hogy a Kárpát-medencében az etnikai különbségek nem válnak tömegek mozgósítására alkalmas konfliktusok tárgyaivá.

Néhány év múltán magyarországi településeken kutatva azonban felismerjük – részben a társadalmi viszonyok, részben a tudományos paradigmák változásának következtében –, hogy máshol kell keresnünk a nemzettel kapcsolatos társadalmi gyakorlatok kulcsát. Egyfelől számos új jelenséggel kell számolnunk, amelyek a nemzetet nem közvetlenül politikai ideológiaként, hanem a társadalmi beszéd részeként vagy egészen indirekt módon értelmezik, mint a szimbolikus javak, élmények, képek elsajátításával kapcsolatos preferenciát, beállítódást. Másfelől számos új aktorral is kell számolnunk, akik a nemzeti diskurzusok korábbi állami kontrolljával szemben kifejezetten piaci viszonyok közé helyezik a nemzetről való gondolkodást, olyan identitásipart hozva létre, amely az egyéni és kollektív társadalmi cselekvés legkülönbözőbb területeire hat a kulturális fogyasztástól a filantrópiáig, az emlékeztéstől a sportig vagy a turizmusig. Az új szereplők egy része korábban ismeretlen politikai radikális formációkból érkezik, akik a tisztán politikai dimenzió túl a réteg- és szubkultúrák számos változatában működnek, igen gyakran innovatív módon használva fel a kommunikáció legújabb formáit.

A kolozsvári tematikus monográfia nemcsak a konfliktusok hiányát akarta megmagyarázni, illetve annak a módozatait, ahogyan az etnikai színezetű súrlódásokat, ellentéteket a mindennapi életben kezelik, hanem annak az elméleti álláspontnak az illusztrációja is lenni kívánt, hogy a nemzet fenomenológiai értelemben is értelmezhető: ebben az esetben pedig a hangsúlyt a

mindennapi tudásra, interakcióra, diskurzusokra és az intézményeknek az előbbiekkal való kölcsönhatására kell helyezni.

Más kutatók is hangot adtak velünk egy időben annak, hogy a nacionalizmus tanulmányozásában túl nagy hangsúly került a spektakulumra, a tradíciók manipulálására, a nemzet politikai megjelenítésére. Az ezzel szemben kritikus kulturális geográfus, Edensor a társadalmi interakciók, habitusok, rutinok és a gyakorlati észjárás jelentőségét emelte ki. A nemzetet a populáris kultúrában három módon látta megvalósulni (*popular realization of nationhood*): (1) a nemzet térbeli lehorgonyozása (*spatialization of nationhood*) által, ideológiai és mitológiai jelentőségű tájak és ikonikus helyek révén; (2) a nemzet performatív megvalósulása (*performative realization of nationhood*) által, ami a sporteseményeket, a karneválokat és a turizmust jelenti, valamint (3) a nemzet fogyasztói elsajátítása által, aminek keretében olyan jelenségekre hívta fel a figyelmet, mint a nemzeti autómárka.

Edensor számára a mindennapiság meghatározó jellemzője, hogy nem tudatos, nem reflektált, hanem magától értetődő, természetes. Tehát az a kérdése, hogy milyen kulturális közvetítéssel jön létre az a helyzet, hogy a nemzetet a társadalom szerveződése, a közösségek elképzelése számára egy természetes, magától értetődő keretnek tekintjük. Edensor akár a táj nemzetiesítéséről, akár a médiáról vagy az építészetről beszél, a kulturális közvetítés és elsajátítás módjaira fókuszál. A háttérben sejteni lehet, hogy mindezen termékek előállítója elsősorban az állam, ami az egy állam területén való élés, az állampolgárként való létezés során válik magától értetődő közösségi praxissá. A magától értetődőségnek vagy láthatatlanságnak ezzel az attribútumával a mi kutatásunk tárgya nem rendelkezik, hanem ellenkezőleg, igencsak jelöltté kívánja tenni, és általa egy, a magyarságról, mint magától értetődőről szóló diskurzust szándékozik kifordítani avagy megfordítani, az új jelölőkhöz a diskurzusnak egy új formáját kapcsolni. Ezen túlmenően olyan kulturális termékekről beszélünk, amelyek nem hogy nem kötődnek az államhoz, éppen ellenkezőleg, kisebbségi és marginális pozícióból szólalnak meg, és igyekeznek mind nagyobb társadalmi és politikai befolyásra szert tenni. A nacionalista szimbólumok és témák ebben az esetben sokkal inkább értelmezhetők egy szubkultúra keretei között. A *nemzeti* nemcsak egy zenei stílusra utal, hanem sok esetben vele együtt a szabadidő, az öltözködés, a tágabb értelemben vett stílusok piacán jelent egy (vagy több) meghatározott alternatívát. Ennek a kritikai kultúrakutatás szubkultúra-kutatásainak hagyományait követve egyrészt a tartalmát, vele összefüggésben a jelentését, másrészt az előállítók motivációit, törekvéseit, harmadrészt a fogyasztókra tett hatásait vizsgáljuk.

A nemzeti mivolt hétköznapi aspektusait gondolta tovább a romániai tereptapasztalatokat feldolgozó Jon Fox és a Németországban kutató Cynthia Miller-Idriss. A nemzeti mivolt mindennapi megvalósulása szerintük négy módon történik: a nemzetről való beszéd révén (*talking the nation*), aminek vonatkozásában a nemzet mint diszkurzív konstrukció létrejön (nem csak az elit diszkurzusokban), olyan performanszok révén, amelyek a nemzetet a közös cselekvés révén hozzák létre (*performing the nation*); továbbá a fogyasztással összefüggő gyakorlatok révén (*consuming the nation*), és olyan, a hétköznapi életet érintő választások formájában (*choosing the nation*), amelyek a nemzetit mint preferenciát tudatosítják (Fox és Miller-Idriss 2008).

Fox és Miller-Idriss megközelítését továbbgondolva kutatásunkban a mindennapiság paradigmáján belül a diszkurzív megközelítésre helyeztük a hangsúlyt. A nemzetnek a társadalmi beszédben való konstruáltsága vonatkozásában pedig két dolgot hangsúlyozunk: egyrészt azt, hogy a nemzet értelmezése egymással versengő diskurzusok tárgya, másrészt azt, hogy ez a diskurzus a sajátosságot és a közösséget mindig az idegenség, a másság vonatkozásában tudja előállítani. Katherine Verderyvel egyetértve úgy látjuk, hogy a nemzet az azonosság intézményesülésén és a másság láthatóvá tételén és elkülönítésén keresztül valósul meg. A homogenitás irányába gyakorolt nyomás „*jelentőséggel ruházza fel az olyan különbségeket, mint az etnicitás, a nem, a lokalitás és a rassz, amelyek az állami egységesítő program szempontjából a különbözőség egyedi formáiként jelennek meg*” (Verdery 2004: 385). Ahogyan Glózer Rita e kötetben megjelenő írásában fogalmaz, amikor a nacionalizmus működését, a nemzeti identitás felépítésének folyamatát igyekszünk megérteni, akkor azt a másság (különösen az etnikai másság), az idegenség és az ellenség megképzésének versengő diszkurzív gyakorlatában ragadjuk meg.

A hétköznapi és médiadiskurzusokat és az azokban megjelenő nemzetképeket vizsgálva egyértelmű számunkra, hogy a nemzet nem folyamatosan létező, minthogy nem szubsztanciális fogalom, hanem bizonyos eseményekhez kötődik, amelyek sűrűsödési pontjaiul szolgálnak. Ez két dolgot implicál, egyfelől azt a kérdést, hogy mikor van? Másfelől azt, hogy hogyan van, amikor van. A kutatók leggyakoribb válasza: a nemzet rendkívüli, performatív eseményekben jön létre, vagyis olyan különleges ünnepek, szertartások, megemlékezések által, amelyek szerepe a nemzeti tudatot fenntartani és közösségben megélt tapasztalattá, élménnyé tenni. Másfelől olyan események által jön létre, amelyek alapvetően más céllal (vagy okból) szerveződnek, de a nemzeti narratívák ruházzák fel értelemmel. Ilyenek lehetnek a politikai vagy vallási rítusok, sportesemények, koncertek, fesztiválok stb. Ahogyan a nemzet diszkurzív

valóságának vannak hivatalos, nyilvános és mindennapi megnyilvánulásai, ugyanúgy vannak a nemzet társadalmi cselekvésekhez kötődő formáinak is. A rítusokként felfogott performanszok mellett a fogyasztás, illetve a kommodifikáció különböző formái az egyéni cselekvés szintjén teszik relevánssá és adott pillanatokban megtapasztalhatóvá a nemzetet. A turizmus, így például a táj birtokbavétele történhet nemzeti keretek között – ezt hívják örökség- vagy etnikai turizmusnak –, de hasonlóképpen működnek a média és a fogyasztás egyéb, igazán mindennapi formái is.

Társadalomelméleti és módszertani szempontból könyvünk a nacionalizmus diszkurzív és performatív megközelítését alkalmazza. (Angolul ezt gyakran nevezik meg mostanában a *talking* és *doing* fogalom párral, a „*talking the nation*”, „*doing the nation*” kifejezésekkel). Azokat a társadalmi gyakorlatokat vizsgáltuk, amelyek a nemzeti azonosságot és közösséget az adott társadalmi viszonyok közepette jelentőssé, egy társadalmi rend részévé teszik. Továbbá olyan, intézményekhez kötődő, intézményes formában szerveződő eseményeket és beszéd-módokat elemeztünk, amelyek „a magyarságot” a társadalmi cselekvés részévé teszik. Nem utolsó sorban pedig az aktorok kérdését is feltettük, elsősorban arra fókuszálva, hogy a „hiteles”, „tisztá” „igazi” magyarság definiálásért folyó versenyben milyen aktorok szállnak harcba egymással, és közöttük milyen viszonyok, illetve dinamikák jönnek létre.

Az eddigiekben azt tekintettük át, hogy a nacionalizmus fenomenológiai megközelítését miként kellett elméletileg kibővíteni ahhoz, hogy a vizsgálati jelenség, a nacionalizmus hétköznapi formái, azon belül is elsősorban a nemzet diszkurzív és performatív felépítése számára alkalmas koncepcionális keretet kapjunk. A továbbiakban azt igyekszünk bemutatni, hogy a jelenséget – az újnacionalizmust – tartalma okán milyen más kutatásokkal, megközelítésekkel összefüggésben tudtuk értelmezni.

Gingrich és Banks nyomán az újnacionalizmusra úgy tekintünk, mint a nacionalizmusnak a megváltozott társadalmi és politikai körülmények között, elsősorban a globalizáció és a transznacionális folyamatok hatására megjelenő, és nagymértékben az ezekre a folyamatokra válaszként születő formájára. (Gingrich és Banks 2006) Az újnacionalizmusok létrejöttére a kilencvenes évektől kezdve mind nagyobb politikai legitimációra szert tevő szélsőjobboldali pártok és mozgalmak vannak hatással. De mint Gingrich és Banks hangsúlyozzák, az újnacionalizmus nem azonos a szélsőjobboldali politikával, hanem annak a következménye, és ez a politika hatással van és összekapcsolódik a társadalmi cselekvés bizonyos módjaival. Társadalmi alapját pedig elsősorban bizonyos társadalmi rétegek szociális bizonytalansága teremti meg, amely a

nemzetit, mint „veszélyeztetett identitást” érzékeli, továbbá a veszély és a bizonytalanság érzetét a nemzet nyelvén, egy nemzeti narratívában mondja el. Az újnacionalista beszédmód fókuszában egy ellenségkép áll, amely Nyugat-Európában elsősorban bizonyos bevándorló kisebbségeket, Kelet-Európában pedig a romákat jelenti, akikkel szemben a felépített jóléti sovinizmus és kulturális rasszizmus, amiként e könyvben megfogalmazzuk, a nacionalizmussal szimbiotikus viszonyban áll.

A fogalom megteremtésén túl Gingrich és Banks könyvének van egy további jelentősége, mégpedig az, hogy rámutat arra, az újnacionalizmus megértését sem az aktorközpontú, sem a strukturális megközelítés nem teszi önmagában lehetővé, a kettő összekapcsolása és összehangolása szükséges. Ezt a szociál-antropológiai megközelítés nemcsak lehetővé teszi, hanem egyenesen támogatja is azáltal, hogy a terepmunka, a megfigyelés és az interjúzás útján nyert adatokat, amely természetszerűleg az aktorokra irányítja a figyelmet, a diszciplína kezdete óta olyan magyarázatokkal igyekszik összekapcsolni, amelyek a társadalmi viszonyokra és folyamatokra irányulnak. (Gingrich és Banks 2006: 11)

Gingrich és Banks jeleztek, hogy ők ugyan könyvükben csak nyugat-európai példákkal foglalkoztak, az újnacionalizmus kelet-európai, poszt-szocialista formáiról is beszélni kell (Gingrich és Banks 2006:1). A kijelentés időszerűsége 2006 óta csak nőtt. 2011-ben jelent meg Don Kalb szerkesztésében egy olyan tanulmánykötet, amely erre az igényre megadta az első választ. A Kalb és a magyar kutató, Halmai Gábor által szerkesztett kötetben megjelent, többségében kelet-európai esettanulmányok szerzői nem a nacionalista mozgalmakkal, ideológiákkal foglalkoznak elsősorban, hanem azok társadalmi hatásaival. A könyv előszóíró szerkesztője és szerzőinek többsége azt állítja, hogy az újnacionalizmusra legfogékonyabbnak látszó kelet-európai munkásosztály saját helyzetét reménytelennek ítéli. Csalódottságát, veszteségtudatát azonban a globalizációhoz és a neoliberalizmushoz alkalmazkodó szakértők és bürokraták által uralt politikában nem tudja megfogalmazni. Nyugat-Európában „a munkások” társadalmi sérelmeit a bevándorlás és az integráció problémája nyomja el, ezért fordulnak az újnacionalizmus keretei között a bevándorlók ellen. Kelet-Európában az államszocializmust delegitimáló, sok irányból megtámogatott antikommunista diskurzus teszi lehetetlenné, hogy a szociális sérelmeket osztályterminusokban, osztálytapasztalatként fogalmazzák meg. Az osztálynyelv eltűnése miatt, hangzik Kalb legfontosabb állítása, a munkásosztály helyzetét és vágyait a nemzeti sorközösség nyelvén mondja el, amely nyelvet a radikális jobboldali politikai vállalkozók alakítják át a neoliberális rend elleni tiltakozástól fűtött nacionalista populizmussá. Ahogyan a szerkesztői bevezető

címe is elárulja⁴, itt a nemzet a felszín (a főcím), az alatta megbújó igazi szöveget az érintettek osztályhelyzete írja (Kalb: 2011: 1).

Kalb neomarxista megközelítése negligálja ugyan a nacionalizmussal kapcsolatos korábbi kutatásokat (leszámítva a mi kolozsvári monográfiánkat, amellyel vitatkozva határozza meg magát), arra azonban nagyon találóan hívja fel a figyelmet, hogy a társadalom alsó osztályaihoz tartozó embereknek milyen strukturálisan kondicionált motivációi vannak arra, hogy a nemzeti retorikát használó populistá mozgósításra pozitívan reagáljanak. Kalbnak meggyőződése, hogy egy ilyen társadalmi helyzetben a mindennapokra helyezni a kutatás hangsúlyát tévedés, mert az eltereli a figyelmet a strukturális okokról, megfosztja az elemzést a hatalom és a politika megértésének lehetőségétől.

Az, hogy a társadalmi lecsúszást, a relatív deprivációt, a vele együtt járó kollektív félelmeket tekinti a magyarázatok kulcsának, nem egyedülálló Kalbnál, egész iskolája van ennek a meggyőződésnek a szélsőjobboldali politika, a populizmus kutatói között. Azt állítani azonban, hogy ez a lecsúszás, még inkább az attól való félelem csak a munkásokra jellemző, továbbá, hogy ez a szociálpszichológiai állapot magyarázná kizárólag a „nemzeti megváltásra” való igényt, véleményünk szerint túlságosan behatárolja az értelmezés lehetőségeit. Saját anyagunk alapján ebben a könyvben azt fogjuk állítani, hogy a félelem létrejöhet a veszteségek közvetlen tapasztalata nélkül is egy olyan környezetben, ahol létezik egy kollektív percepció a társadalmi helyzet rosszabbodásáról. Egy megrendült státusú és öntudatú alsó középosztálynak ugyancsak nagy igénye van arra, hogy megkülönböztesse magát egy olyan társadalmi csoporttól, amelynek egzisztenciális helyzete ugyan nem minden értelemben rosszabb, morális és kulturális teljesítménye viszont annál egyértelműbben alacsonyabb értékű.

A szélsőjobboldali politika kutatói közül azok, akik a radikális eszmék iránti társadalmi keresletet kutatják, általában nagy jelentőséget tulajdonítanak a lefelé irányuló mobilitásnak. Azt állítják, hogy a kékgalléros munkások, annak nyomán, hogy a posztindusztriális (és nyilván poszt-agrár) társadalmakban megszűnik a gazdasági szerepük, a megfelelő kulturális tőke hiányában nem tudnak alkalmazkodni az új helyzethez. Nem képesek arra a rugalmasságra, amit a posztindusztriális állapot, az új technológiák, a globális tájékozódás megkívánnak. Ez pedig nemcsak a szakmai ismeretek hiányával magyarázható, hanem azzal is, hogy kapcsolataik, identitásuk sokkal inkább helyhez kötött,

⁴ A bevezető címe: *Headlines of Nation, Subtexts of Class: Working-Class Populism and the Return of the Repressed in Neoliberal Europe*

mint a fehérgalléros társaiké. Ezért válnak receptívvé olyan közösségek és ideológiák iránt, amelyek menedéket, a biztonság érzetét, folytonosságot ígérnek, és azt elsősorban kulturális terminusokban, a múlt képeiből építkezve tudják megteremteni. A strukturális változásokból származó félelmek ugyanakkor az ellenségeképek fontosságára is magyarázatot adnak. A vizsgálatok általánosan mutatják azt a tendenciát, hogy a szélsőjobboldali pártok és szervezetek népszerűsége ott a legnagyobb, ahol a xenofóbiának is nagyobb mértékét mérik (Szombati 2012).

A deprivált társadalmi rétegek, amelyek a későmodern társadalmakban elvesztik kapcsolatukat a politikai képviselő hagyományos módjaival, és legfeljebb a kereskedelmi médián keresztül van kapcsolatuk a közösségi kérdésekhez, olyan nyelvet, illetve olyan tartalmakat keresnek, amelyek ígéretet jelentenek számukra arra vonatkozóan, hogy a világ még értelmessé tehető, és az ő helyük benne biztos és biztonságos. Douglas Holmes amerikai antropológus kulturalista elmélete a deprivációelméletből indul ki: a kapitalizmus általa „gyors-kapitalizmusnak” nevezett aktuális szakasza a modernizáció veszteséiben szorongást, bizonytalanságot és dühöt szül. A megélhetésük és identifikációjuk tekintetében a helyi közösségekhez kötődő csoportok tagjaiban az adott csoporthoz való tartozás értékességébe, a kulturális önkifejezésnek a csoportléten alapuló, sajátos „belső logikával” bíró kollektív formáiba vetett hit (*integralism*) erősödik meg (Holmes 2000).

Holmes szerint az európai gondolkodásban van egy irányzat, amely szemben áll a felvilágosodás univerzalizmusával, és különböző egyházi, illetve nemzeti változatokban korábban is ismerte az európai eszmetörténet. Ezt integrizmusnak hívja, ami arra az egységre utal, amelyet valaha a helyi értékek és közösségek alkottak. Ennek az ideális állapotnak a helyreállítása egyaránt jelent egy etnikai *revivalt* és egy kulturális fundamentalizmust, és a modernitás elidegenítő hatásaival szemben a tradíciókhoz való visszatérést. Az európai integrizmus a szolidaritásra való társadalmi igényre egy kulturális választ ad, illetve ezzel egy időben a tradíciókra, a múltra mutat. Könyvünkben Holmes kulturális elemzésének nyomdokán haladunk, amennyiben az a célunk, hogy a szolidaritás kulturális alapokon való helyreállításának az összefüggéseit megértsük.

Holmest egy észak-olaszországi hegyi faluban végzett terepmunkája arról győzte meg, hogy az integrista szemléletnek a kulturális gyakorlathoz való kapcsolódása négy módon történik: értelmezési keretként, a mindennapi élet gyakorlataként, a szolidaritás idiómájaként és mindenekelőtt a valahová tartozásnak egy kulturális miliő viszonylatában való értelmezéseként (Holmes 2000:

3). Holmes nyomán e könyv célját is úgy tudjuk megfogalmazni, hogy meg akartuk érteni a helyi életvilágokba és társadalmi viszonyokba ágyazott „integrista politikai törekvéseket”, valamint a kulturális alapokon újradefiniált szolidaritásnak a tágabb politikai és gazdasági folyamatokkal való összefüggéseit. Holmes két makrofolyamatot vett figyelembe az elemzésénél: az Európai Unió politikai és gazdasági integrációs folyamatát, amelyet egy multikulturális Európa diskurzusával legitimálnak, és a kapitalizmus aktuális formáját, amit gyors-kapitalizmusnak nevez (Holmes 2000: 4).

Holmes óva int attól, hogy az integrizmus és a nacionalizmus közé egyenlőségjelet tegyünk, sokkal inkább a fasizmushoz látja közelállónak azokat a helyi politikai törekvéseket, amelyek a szociális sérelmeket és a közösségigényt egy kulturalista diskurzusban kapcsolják össze. A magyarországi helyzet néhány részletének ismeretében úgy látjuk, hogy az integrizmus itteni megfelelője a nacionalizmus bizonyos változatához meglehetősen közel áll, amit mi újnacionalizmusnak hívunk, és azt elsősorban „civil” formákkal és nem egy állami retorikával azonosítunk. Holmes-hoz hasonlóan az új identitáspolitikák helyi és közösségi beágyazottságát hangsúlyozzuk, továbbá azt, hogy más erőforrások hiánya esetén a közösségi önigazolás azokat a szimbolikus erőforrásokat használja fel, amelyek a büszkeség és a méltóság forrásaiul tudnak szolgálni. Ezt az érvelést többen alátámasztották már. Közülük a könyv egyik fejezetében különösen sokat hivatkozunk Miller-Idrissre, akivel egyetértésben a fiatalok újnacionalizmusát a büszkeségre és a méltóságra való igényvel magyarázzuk (Miller-Idris 2009). Egy másik fejezetben arról fogunk beszélni, hogy a nemzeti diskurzus azáltal, hogy bizonyos értékekre fókuszál, azok legitimizálását, társadalmi érvényességét törekszik fenntartani, ezáltal az értelmes és értékes cselekvés egy jól járható alternatíváját hozva létre. Megteremti a rászorulóknak azt a csoportját, akiknek a támogatása nemzeti tettnek minősül, illetve a veszteségeknek azt a narratíváját, amelynek enyhítése szintén az. Ilyen a magyar kisebbségi közösségek és az azokhoz tartozó személyeknek a támogatása, továbbá az „elvesztett” területek látogatása, az ott található emlékezet ápolása. A korábban bemutatott és máshonnan is jól ismert kompenzatív funkción túlmenően az újnacionalizmus diskurzusainak második nagy ereje abban áll, hogy a cselekvéssel, az értelmes és korszerű cselekvéssel kapcsolódik össze: a filantrópiával, a turisztikai élményszerzéssel, az emlékezéssel.

Holmes érvelésének van egy további eleme, amely ugyancsak találkozik a mi megközelítésünkkel. Ez a kulturális logikának az ellenség megnevezésére való kiterjesztése, és annak a további hatásaira utal. Ezt az érvelést gondolta tovább Michael Stewart, aki a *Gypsy Menace* című új könyvében az európai populizmu-

sok és a cigányellenesség viszonyát vizsgálta meg. Stewart, ellentétben azokkal a szerzőkkel, akik a munkaerő-piaci versennyel magyarázzák a politikai populizmus jelenségét, arra az identitáspolitikára fókuszál, ami az európai integrációra való válaszként született meg nemzeti szinteken. A fundamentalizmusra és a bűnbaknak kikiáltott kisebbségek kizárására épülő kulturális politikáknak a gazdasági és politikai rendszerek át nem gondolt újrakonfigurálása, és ezek hiányzó demokratikus legitimációja az oka. A cigányellenesség a különbségekhez való viszonyulás nehézségeiből fakad (Stewart 2012: 9).

E könyv koncepcionális előzményeit és azokhoz való viszonyunkat összefoglalva még egyszer megállapítjuk, hogy értelmezésünk kidolgozásához két elméleti kapcsolódást kellett megteremtünk: azt, amelyik a nacionalizmus vonatkozásában a hétköznapi és tapasztalati szintet a strukturális mechanizmusokkal köti össze, és azt, amelyik a kultúrát, illetve a kulturális politikát a strukturálisan kondicionált társadalmi igényekkel. Az újnacionalizmust nem állami, hanem politikai, civil és piaci keretek között létrejövő kulturális termékek és diszkurzív formák alakítják, amelyek elsajátítása a mindennapi praxis során történik meg. Elemzésük az adott szféra sajátosságainak és a társadalmi struktúrák hatásainak egyidejű figyelembevételével történik. Mielőtt azonban ennek az elemzésnek a szubsztanciális részét megismernénk, be kell mutatnunk, hogy milyen szakirodalmi előzményekkel számoltunk a magyar nacionalizmus, a nemzettudat és nemzetpolitika területén.

A nacionalizmus és a nemzeti identitás a magyar társadalomtudományi irodalomban

Már előljáróban le kell szögeznünk, hogy nem áll módunkban áttekinteni a nacionalizmus és nemzettudat témájában íródott teljes magyar nyelvű, történeti, szociológiai és antropológiai szakirodalmat. Tehát csak azokra a kutatási eredményekre leszünk tekintettel, amelyek összefüggésbe hozhatók a mi – fentebb bemutatott – mindennapi életre, diskurzusokra és populáris kultúrára fókuszáló kérdésfeltevésünkkel. Ilyen a nacionalizmus kérdéseinek diszkurzív megközelítése és értelmezése, amit a történettudományban, elsősorban az esztétikában, a politikatudományban a diszkurzív politika kontextusában, és a szociológiában, elsősorban a kritikai diskurzuselemzésben alkalmaztak.

Mi magunk a diskurzuselemzésnek egy olyan megközelítését alkalmazzuk, amelyben a diskurzusoknak a társadalmi kontextussal való összefüggése a fontos. Ez lényegessé teszi számunkra a nemzeti identitással, nemzeti attitűdökkel,

etnocentrizmussal kapcsolatos szociológiai vizsgálatokat is. A korábban megfogalmazott törekvésünk értelmében a strukturális kondíciókat azokon a kulturális formákon és gyakorlatokon keresztül vizsgáljuk, amelyek a hétköznapi életben jelentőssé teszik a nemzetet. Emiatt rövid áttekintést fogunk adni azokról a kulturális és szociálintropológiai, illetve etnológiai, néprajzi elemzésekről, amelyek a magyar nacionalizmus kulturális logikájának megértésére törekedtek.

Ez a könyv a magyarság diskurzusait a másság meg/kijelölésével, különösen az igazi vagy autentikus magyarként, továbbá a cigányként való megjelölés összefüggésében tárgyalja. Erre, miként fentebb jeleztük, elsősorban az empiriánk, interjúink, megfigyeléseink és az általunk vizsgált diskurzusok intettek minket, amit a szakirodalomnak fentebb bemutatott része is megtámogat. Ezzel egy időben a probléma sok egyéb aspektusáról nem lesz szó, például arról sem, hogy miként változott az állami nemzetpolitika, hogy a kisebbségi magyar közösségben mi történik a magyarországi magyarság-diskurzusokkal. Ezért részesítjük különös figyelemben azokat a korábbi munkákat, amelyek a cigány/roma különbségtétellel, a kategorizáció működésével kapcsolatosak. A nacionalizmus populáris kultúrájának és hétköznapi gyakorlatainak másik kiemelt tárgya a magyar kisebbségi közösségek, illetve azok az imaginációk, amelyek különböző magyarországi aktorok, egyének, intézmények, közösségek alkotnak elsődlegesen a támogatás, megerősítés szándékával, másodlagosan azonban azért, hogy rajta keresztül a nemzeti önképen, önreprezentáción dolgozzanak. Ezért különös figyelmet fordítunk azokra a korábbi munkákra, amelyek a kisebbségtörténet, a kisebbségszociológia, továbbá az antiszemitizmus, antiziganizmus kérdéseit tárgyalva érintik a nacionalizmus és kisebbségi reprezentációk kérdéseit.

Legvégül az identitáspolitikai diskurzusoknak a szélsőjobboldali radikalizmussal és a hétköznapi rasszizmussal való összefüggéseire fogunk fókuszálni, felidézve nemcsak médiakutatók és szociálpszichológusok, hanem a magyar fajelméleti diskurzusokkal foglalkozó történészek, továbbá szélsőjobboldali radikalizmussal foglalkozó politológusok és politikatörténészek néhány alapvető megállapítását. A következőkben számos, számunkra fontos szakirodalomra, amelyekre az egyes fejezetek megírásakor támaszkodtunk, nem fogunk kitérni. Így nem fogunk részletesen beszélni a magyarországi szélsőjobboldalt elemző politikatudományi, a fiataloknak a politikához való viszonyát elemző ifjúságszociológiai, az emlékezetpolitikát elemző antropológiai és politikatudományi, a romák helyzetét és a többséghez való viszonyát vizsgáló szociológiai, a populáris kultúrát elemző kultúratudományi, a turizmus jelenségeit vizsgáló

kulturális geográfiai szakirodalomról. Ezeket az olvasó majd mind megtalálhatja a megfelelő fejezeteknél.

A magyar nemzettudat és nacionalizmus kutatását a történettudomány, és azon belül a politikai eszmetörténet dominálja. A kilencvenes években kibontakozó szaktudományos elemzések előzményei, amelyek történészek, politológusok, szociológusok érdeklődésére egyaránt számot tarthattak – Jászi, Bibó vagy Szűcs Jenő munkássága –, már ezt a megközelítést alkalmazták. A magyar nacionalizmus politikai eszmetörténeti perspektívából való megismerésének nagy ívű vállalkozása Gyurgyák János háromkötetes műve, aminek *A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története* alcímet viselő része eszmei-ideológiai irányzatok formájában tárgyalja a nemzet különböző történeti korokban megjelenő értelmezéseit (Gyurgyák 2007). Így szól a 19. század liberális nacionalizmusáról, a polgári radikálisok és urbánusok nemzetfelfogásáról, a magyar fajelméletéről (amiről néhány évvel később önálló könyvet is írt), a konzervatívok és a népiek nemzetfelfogásáról, és végül a szocialisták és a kommunisták nemzetkonceptióiról. Ezen belül azt vizsgálja, hogy az egyes irányzatokban a nacionalizmus négy kulcskérdésére: ki a magyar, mi a magyar; múltszemlélet és történelemkonstrukció; magyar sorskérdések azonosítása és az azokra adott válaszok; jövőkép és kibontakozási javaslatok milyen válaszok születtek. A könyv előszavában megfogalmaz egy ötödik szempontot is: a nemzetiségi kérdést és a hazai zsidósághoz való viszonyt, amelyről azt állítja, hogy „kibogozhatatlanul összefonódott” a magyar nemzeteszme történetével. (A „zsidókérdésnek” korábban külön kötetet is szentelt.)

Gyurgyáké eszmetörténeti mű, amely kiemelt személyek korábbiakhoz képest „új, eredeti elképzeléseit” értelmezi, és miként maga is leszögezi, nem a nemzeti tudat társadalmi formáit, illetve annak változásait vizsgálja. Ez a munka másra vár, mondja (Gyurgyák 2007: 14). Anélkül, hogy azt gondolnánk, hogy vállalkozásunk bármily csekély mértékben is kielégíthetné ezt a várankozást, azt talán állíthatjuk, hogy arra a polcra illesztendő, amelyre vonatkozóan Gyurgyák a hiányt érezte. Gyurgyákot a jelen felől érdekli a múlt, kérdésfelvetése éppen ezért nem áll távol a miénktől. Csak a módszer, illetve a diszciplináris keret más, amelyben vizsgálatának tárgyát elhelyezi. Egyik recenzense nagyon találóan fogalmazott: „A kötet részelemzéseit végső soron mind arra keresik a választ, hogy az ígéretes reformkori indulás után miért szakadt szét a huszadik században a magyar politikai közbeszéd egymással folytonosan élethalálharcot vívó, a nemzeti közösségből egymást kölcsönösen kiutasító ideológiai hagyományokra.”⁵

⁵ <http://ketezer.hu/2008/04/vesztes-csapaton-ne-valtoztass/#fn-6223-7>

Gyurgyák a szakirodalomban használatos sokféle megközelítés közül Renan mellett teszi le voksát, amikor azt mondja, hogy a nemzetet alapvetően „*léleknek, eszmének, szellemi princípiumnak*” tekinti, amely két dolgot hoz létre: egyrészt „*az emlékek gazdag örökségének közös birtoklását*”, valamint legalább alapvonalakban megegyező „*közös múltszemléletet*”, azaz „*az ősök és múltbeli cselekedeteik, erőfeszítéseik tiszteletét*”; másrészt valamifajta „*közös akaratot a jövőre nézve*” (Gyurgyák 2007: 539). A két, Gyurgyák által tételezett alapkérdésről azonban a magyar értelmiségi és politikai elit „*gyökeresen ellentmondó képet alkotott (...), mi több, arra is a nemzet fogalmát használja, hogy ellenfeleit elutasítsa: a nemzet fogalmából száműzi az ellentétesen gondolkodókat*”. (Gyurgyák 2007: 540). Ez a nemzetdiskurzusokba kódolt megosztottság rátelepedett a tudományos-értelmiségi közbeszédre, sőt alkalmas arra, hogy minden társadalmi alrendszer magá alá gyűrjön és annak logikája szerint működtessen.

A Gyurgyák könyvéről recenziót publikáló Trencsényi Balázs leginkább a nemzeteszme eredetének és terjedésének bemutatását hiányolja a nagyszabású munkából, továbbá a magyar nacionalizmus regionális összehasonlítását. Ezzel kvázi megfogalmazza azt a programot, amire maga fog válaszolni. Trencsényi *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában* című monográfiájában a két világháború közötti konzervatív gondolkodást a címben foglalt fókusz körül rekonstruálja (Trencsényi 2011). Nem marad belül a nemzeti paradigmán, és explicit szándékának megfelelően egy transznacionális és regionális perspektívát alkalmaz, ugyanakkor a történetírás pozitivista hagyományaival szakítva egy diszkurzív megközelítést valósít meg. Trencsényi diskurzuselemző módszere szerzőcentrikus, a huszas-harmincas és negyvenes évek jelentős politikai eszmetörténeti gondolkodóit olvassa és gondolja újra. Trencsényi a „nemzeti lényeg” gondolatát a történész és a filozófus eszközeivel közelíti meg, középpontban az eszme létrejötte és intellektuális pályája áll. Tekintettel ezeknek a 21. század elején egyre intenzívebb hatással megjelenő nemzeteszmeikkel való hasonlóságára, néhány megállapítását mégis felidézni.

Trencsényi azt állítja, és ebben mintha egyetértés volna közöttük és Gyurgyák között, hogy a két világháború között az etnikai nemzetfelfogásra került át a hangsúly Magyarországon, de más kelet-európai országokban is. Ennek a mérsékeltebb szárnya (Bethlen, Teleki) meghatározó politikai szerepbe került a huszas évektől kezdődően. Radikálisabb részük, akiknek a nemzetfelfogása faji alapon meghatározott ellenségekhez képest definiálódott, a nyilas diktatúra idején jutott hatalomhoz. A két világháború közötti vitáknak fontos kérdése volt a nemzetek állandó, többnyire kulturális és lelki tulajdonságokkal felruházó nemzetkarakterológiai paradigma, amelyet tudományos színekben az evolucio-

nista alapokon álló osztályozás legitimált. Amint arra azonban Trencsényi Balázs is rámutatott, „a faji felsőbbrendűség tudata, illetve a 'létharc' eszméje ott bujkált a 19. század végi magyar nacionalizmusban, mint ahogyan ott volt az angolban vagy a franciában is.” Trencsényi egy vele készült interjúban elsősorban szlovák és román példákra hivatkozva fogalmazza meg állítását az első körben csak etnicizálódó, majd faji retorikát alkalmazó nacionalizmus társadalmi sikereire vonatkozóan: „Összecúszott a tömegtársadalom kialakulása, a kulturális és szociológiai homogenizáció és a közbeszéd etnicizálódása.” A könyv egyik központi állítása, hogy „a nemzeti lényegre vonatkozó kérdés és a politikai modernitás problémája addig sohasem látott mértékben kapcsolódott össze” (Trencsényi 2011: 65). Az organikus fejlődés elképzelésének (az első világháború kataklizmáját követő) leáldozásával, a válságdiskurzus elterjedésével párhuzamosan a nyugatosodás normatív képe erejét veszítette. Az elmaradottság stigmáját visszautasítók a helyi partikularizmusokat a felsőbbrendűség jeleivé stilizálták (Laczó 2011: 230).

A *magyar fajvédelem és fajelmélet* című fejezetében Gyurgyák János így értelmezi a fajelmélet hatását a magyar nacionalizmusra: „A magyar fajvédőkkel új fejezet kezdődött a magyar nemzetről való gondolkodásban, amely jelentős társadalmi rétegek gondolkodását alakította át, hatása a harmincas-negyvenes években sem szűnt meg, s utórezgéseit máig érezzük” (Gyurgyák 2007: 219). Azt, hogy miért foglalkozunk a mai mindennapi nacionalizmusról szóló könyvben ilyen alaposan a fajelmélet és a nemzeteszmé kölcsönhatásaival, még ha igen jól tudjuk is, hogy a 19. század végi-20. század eleji „faj” fogalom sok tekintetben különbözik annak mai értelmétől, pontosan az utóbbi félmondat magyarázza. Ugyanis azt gondoljuk, hogy fontos volna a hétköznapi nemzetdiskurzusokra ható mai rasszizmust nemcsak a jelenben, hanem történeti előzményeivel együtt értelmezni. Ezt a szintetizáló munkát nem tudjuk most elvégezni, de jelezni szeretnénk annak fontosságát a jövőbeli kutatások számára. A fenti megfontolásból azokkal az új történeti kutatásokból származó eredményekkel is alaposabban össze kellene olvasni e könyv megállapításait, amelyek a magyar szélsőjobboldali politika eszmetörténetére irányulnak. Itt a már korábban említett, Gyurgyák-féle trilógia harmadik kötetén (Gyurgyák 2013) túl Paksa Rudolf munkáit kell megemlítenünk (Paksa 2012, Paksa 2013). Paksa 2012-es átfogóbb kötete a szélsőjobboldali politikai gondolkodás előzményeiként a függetlenségi és a magyar birodalmi gondolatról, a dualizmus-kori antiliberalizmusról és a modernizmust kritizáló antiszemitizmusról, az agráriusokról és a politikai katolicizmusról beszél. Külön fejezetet szán a faji alapú gondolkodás hazai és nemzetközi forrásainak, és a legbehatóbban a két világháború közötti időszakban jelentkező, majd hatalomra jutó magyar szélsőjobboldali mozgalmakkal,

azok politikai eszméivel foglalkozik. A könyv utolsó fejezetei elvezetnek a máig, ahol a történész tekintete a „nacionalista újromantika” jelenségére fókuszál. A történeti előzményekkel való hasonlóság alapján a szélsőjobboldali politika támogatásának társadalmi okait a lecsúszástól való félelemben és a fennálló viszonyok radikális átalakításának reményében látja. *„Ez magyarázza egyúttal azt is – mondja Paksa –, hogy miért mindig válságok idején kap lendületet az irányzat. (...) Mindebből több figyelemre méltó következtetés adódik. Mindenekelőtt az, hogy szélsőjobboldal sikere mögött valódi társadalmi problémák húzódnak. Gyakran éppen annak révén érnek el eredményt, hogy a politika által korábban nem kezelt kérdéseket tematizálnak (...) Sikerük másik kulcsa a valós szociális problémák mellett a társadalmi méreteket öltő illúziók is”* (Paksa 2012: 254–5).

A magyarországi szélsőjobboldal mai formáinak megértése szempontjából meghatározó jelentőségű volt a Láncki András által szerkesztett *Nemzet és radikalizmus* című kötet (Láncki 2011), amely, miként alcíme is jelzi, egy új pártcsalád európai felemelkedéséről és azon belül a magyarországi radikálisokról, elsősorban a Jobbikról közöl összehasonlító elemzést. A Jobbik létrejöttét, felépítését, politikai céljait, ideológia hátterét, társadalmi bázisát kimerítő részletességgel tárgyaló Bíró Nagy András és Róna Dániel (2011) (a fenti kötetből), valamint Grajczár István és Tóth András (2011) máshol megjelenő tanulmányukban ennek a sikertörténetnek a politikai rendszerben, a pártstruktúrában, és a médiához való viszonyában rejlő magyarázatát adják. Rámutatnak a politikai kiábrándultság, a demokratikus államszervezet működésébe vetett hit megrendülése, az európai viszonylatban is kiemelkedő szervezethez való hatása. Megemlítik a médiához való sajátos viszonyt, amely az ellenséges mainstreammel szemben egy ellenmédia világot teremt. A szélsőjobboldali médiumokat elemző írásunkkal, valamint a fiatalok közbeszédét elemző fókuszcsoportos vizsgálatunkkal (a könyv második és negyedik tanulmányáról van szó) magunk is arra igyekezünk rámutatni, hogy miként működik ez a média, egyfelől ellenségkép- és közösség teremtő diszkurzív logikáját, másfelől társadalmi hatásait tekintve. Könyvünk másfelől azokkal a társadalomtudományi elemzésekkel áll dialógusban, amelyek a radikális politika iránti társadalmi keresletet magyarázzák, különös tekintettel a Political Capital elemzéseire a radikális politika társadalmi hátterének, kulturális bázisának tekinthető attitűd-szélsőséges magyarázatára, bizonyos demográfiai jellemzők, a demokratikus intézményekbe vetett bizalom, az előítéletesség, a rendszerellenesség és jobboldali értékorientáció összefüggéseiben (Kreko et al. 2011). A fenti elemzések egyöntetűen mutatnak rá a radikális politika és a tradicionalizmus egyidejű hatására, továbbá arra, hogy a „cigánybűnözésre” épülő retorika meghatározó volt a

szélsőjobboldal szavazóbázisának megteremtésében⁶: „A cigánytéma kisajátítása bizonyult végül a Jobbik váratlanul gyors, 2009-es felemelkedése legfőbb okának és egyben a szavazótábor legfőbb kötőerejének.”

A történeti kutatásoknak Magyarországon elég kevésbé művelt területét alkotja a mindennapi élet kutatása (németül *Alltagsgeschichte*). Ezen belül még szerényebb az a kutatási irányzat, amely a nacionalizmushoz, nemzettudathoz kötődő mindennapi kulturális gyakorlatok történeti formáit elemzi. Pedig hogy milyen sok minden kiderülhet egy ilyen megközelítésből, jól mutatják Egry Gábor munkái, valamint Zeidler Miklós tárgyunk szempontjából különösen jelentős könyve, *A magyar irredenta kultusz a két világháború között*. Zeidler a kultusz kutatás keretei között vizsgálja a politikai irredentizmus mindennapi formáit, külön fejezetekben tárgyalva a köztereken elhelyezett irredenta emlékműveket, a közterek elnevezéseit, az ünnepeket és megemlékezéseket, a hősként tisztelt politikusokat, az irredenta versesköteteket, színházi előadásokat, indulókat és műdalokat. A kultusz populáris formáinak jelentőségét az adja, hogy az irredentizmus politikai gondolatát a hétköznapiakba is bevitték, miáltal, ahogyan Zeidler fogalmaz: „Az 'irredentizmus' és a 'revízió' az idő múlásával olyannyira részévé vált a mindennapoknak, hogy kimondottan divattossá, sőt immár kereskedelmi értelemben is piacképessé vált. Az irredenta tömegcikknek piaci sikere egyben mutatta a mögöttük álló kultusz erejét és az indoktrináció sikerét. Az irredenta tárgyak megvételével a vásárló nem csupán használati cikkekhez jutott hozzá, hanem önkifejezést gyakorolt, és egy többé-kevésbé nyílt elvárásnak is megfelelt. Társadalomlélektani értelemben a tömegcikknek beszerzése az azonosulás, az egyedi tárgyak megvásárlása az elkülönülés mozzanatát rejtette magába” (Zeidler 2002: 76).

A magyar nacionalizmus historicizmusának jelentőségére már Szűcs Jenő felhívta a figyelmet (Szűcs 1974). Alaposabb elemzését ennek az emlékezetpolitikával foglalkozó történészek és a szimbolikus politikát elemző politikatudósok, valamint antropológusok adják. Ebben a könyvben elsősorban a Trianon újraaktualizált történeti mitológiájának kapcsán foglalkozunk az emlékezetpolitika kérdésével, amivel kapcsolatban olyan történészek munkái voltak meghatározóak számunkra, mint Gyáni Gábor, Romsics Ignác, Romsics Gergő, Szarka László, Miroszlav Michela és a szociológus történész Kovács Éva. Gyáni – Norára hivatkozva – egy általánosabb megállapítást is tett az akadémiai történetírás és a nemzeti szeme viszonyára vonatkozóan, előbbiről azt állítván,

⁶ John Petrocic ügybirtoklásként ('issue-ownership'-ként) beszél a jelenségről, mikor a politikai pártok stratégiájuk részévé teszik bizonyos téma kisajátítását (Bíró Nagy – Róna 2011).

⁷ Idézi Bíró Nagy – Róna 2011. 247.p.

hogy „a hagyományteremtő és a hagyományt éltető funkciót is vindikálta magának. Ennek következtében sohasem nélkülözhetette maradéktalanul a mitizálás, a mítoszképzés tudományosan álcázott eljárás módját. Arra a kollektív memóriára emlékeztetett tehát ennek folytán, amely a múlt alapján mitológikus konstruálását végzi szokás-szerű módon” (Gyáni 2012: 361).

A történeti mítoszok aktualizálását a szimbolikus politika eseteiként kezelték a politikai rendszerváltásban meghatározó szerepet játszó rituális események, a jelentős társadalmi részvétellel megvalósult tüntetések, például az 1989. március 15-i demonstráció elemzése a rituális és szimbolikus antropológia elméleti keretei között Hofer Tamástól (Hofer 1992); az újratemetések elemzése Susan Galtól vagy Zempléni Andrástól (Gal 1991, Zempléni 2002). Ezek közül jelentős mértékben támaszkodunk Hofer Tamás elemzésére akkor, amikor a Trianon-mitológia rehabilitációját 1848 emlékezetének ellenpontjaként értelmezzük.

A történeti tematika szerepére a rendszerváltás utáni évek politikai diskurzusaiban politikatudósok is felfigyeltek, és igyekeztek rávilágítani annak működésére. *A nemzeti történelem szerepe a magyar politikai diskurzusban 1989-1993* alcímet viselő elemzésében Szűcs Zoltán Gábor (Szűcs I. 2010) azt állítja, hogy a történelem jelentőségét az teremtetten meg, hogy a rendszerváltás politikai időtapasztalata a korabeli politikai vitákat szervező egyik legfontosabb problémává vált. Szűcs a korábban idézett történészek nagy részétől eltérően nem azokat a cselekvéseket értelmezi, amelyek a történelemre, történeti mítoszokra, a műtszemléletre irányulnak, hanem azt a szimbolikus nyelvet elemzi, amely a legkülönbözőbb politikai kérdések vonatkozásában (például az önkormányzati rendszer, a köztársasági elnöki intézmény, a pártstruktúra stb.) egy sajátos diskurzust, diszkurzív stratégiákat hoz létre: „*A nemzeti történelmet politikai nyelvként, azaz a politikai valóság értelmezését – jól vagy rosszul – szolgáló nyelvi keretként fogjuk fel, mert ebben az esetben talán értelmezhetőekké válnak e viták bizonyos, a másik felfogásban rejtve maradó dimenziói*” (Szűcs I. 2010: 62). Szűcs szerint az „antalli pillanat” egyik legjelentősebb vonása az volt, hogy a nemzeti történelem nyelvét (amely a politikai cselekvés keretének az ezeréves magyar történelmet tekinti) bevitte a hazai politikai diskurzusba, ahol az szembekerült más meghatározó diskurzusokkal, a „szociologizáló nyelvvel”, a „reálpolitikai nyelvvel” és az „etnoradikális nyelvvel”. Szűcs Zoltán Gábor a nemzeti történelem diskurzustörténetének megújítását az elemzés tárgyául szolgáló diskurzusok tágabb meghatározásában látja. Erre tesz kísérletet ez a könyv, amikor a nemzeti diskurzusokat a mindennapi beszédben elemzi.

A nemzeti hagyományok megteremtéséről és újraalkotásáról több történeti elemzés, sőt monográfia is született a kilencvenes években. Gerő András általában alapos elemzést adott az 1848-as forradalom jelentőségéről, Gyarmati György pedig a március 15-i nemzeti ünnep változó szerepéről írt (Gerő 2004, Gyarmati 1998). Magunk egy korábbi elemzéssel arra mutattunk rá, hogy 1848-cal 1998-ban a demokratikus jogállam történeti tradícióját igyekeztek megteremteni Magyarországon. Az 1998-as megemlékezések a magyar forradalom és általában a magyar történelem európai beágyazottságára, a fejlődés, a demokrácia, a jogállamiság univerzális értékeinek magyarországi tradícióira fektette a hangsúlyt, ugyanakkor a felejtés fátylát fedve mindarra, ami nem illik bele a demokratikusnak gondolt nemzeti hagyományba, mint például a magyar szabadságharchoz kötődő etnikai konfliktusok (Feischmidt és Brubaker 2000). Sok szempontból ennek a hagyományteremtésnek az ellenpontozása történik meg az ezredforduló után abban az emlékezetpolitikában, amely Trianont tűzte zászlajára.

A nemzeti história két további kiemelt alakjáról (Árpád és Szent István) és a velük kapcsolatos emlékezetpolitikai hagyományokról, illetve azok társadalmi beágyazottságáról Sinkó Katalin (Sinkó 1989) írt tanulmányt, míg Árpád von Klimó (Klimó 1999) a Szent István kultusz jelentőségét elemezte az állam és a katolikus egyház viszonyának rendezése szempontjából a politikai rendszerváltás pillanatában. Augusztus 20-a jelentőségének változását, továbbá a Szent István- és Árpád-vezér kultusz változó hangsúlyait a pusztaszeri emlékhely vonatkozásában elemezte a történeti genealógia módszerét alkalmazva Kovács Ákos *Kitalált hagyomány* című könyvében (Kovács 2006).

A fent említett szerzőkön kívül az emlékművek szerepéről (Potó 2003), a kulturális örökség és örökségesítés (Erdősi és Sonkoly 2004, Gagy 2004) jelentőségéről további történeti munkák szólnak. A múzeumok és kiállítások jelentőségéről többek között Frazon Zsófia és K. Horváth Zsolt írtak (Frazon és K. Horváth 2002), akik a Diktatúrák Áldozatainak Múzeumát a szimbolikus politika eseteként és abban a sorban értelmezték, amelyben a francia mintára létrejött örökségprojekt, a Millenniumi ünnepségsorozat, a koronázási emlékeknek a parlament épületébe való szállítása, a Millenniumi Park létrehozása, az Álmodók álmodói című kiállítás található. A szerzőpáros azt állítja, hogy a Terror Háza az államszocializmus diffúz társadalmi emlékezetének helyébe egy kanonizált kulturális emlékezetet ültetett, amely az áldozati pozíciót és a sérelmeket helyezi a középpontba, amire a vétkesek megnevezésével és szimbolikus megbüntetésével válaszol. Úgy gondolták, hogy „a démonizált kommunizmus” a nemzeti emlékezetpolitika helyére került, ma már azonban látjuk,

és semmi sem mutatja jobban, mint a Trianonnal kapcsolatos emlékezetpolitika, hogy az áldozatokra és a sérelmekre épülő emlékezetpolitikai paradigma továbbél, és különböző korszakok emlékezetét képes magába dolgozni.

Laczó Ferenc a történetpolitika antikommunista fordulatáról beszél (Laczó 2013), de meglátásunk szerint ugyanennyire érdemes szólni a történetpolitika nacionalista fordulatáról és a kettő nyilvánvaló összefüggéseiről is. A nemzet áldozati státusát hangsúlyozó antikommunista történelemképről Laczó is beszél: *„A felerősödő jobboldali történetpolitika a kommunista uralmat előszeretettel birodalmi megszállásként és gyarmatosításként értelmezi és az autentikus nemzeti történelemmel és hagyománnyal kívánja szembeállítani. Ily módon a korszakot a nemzeti történelem függetlenségi elbeszélésebe tudja illeszteni. (...) (A)z antikommunista történetpolitika összességében korántsem a reflektált történeti tudat kialakításához, hanem sokkal inkább a nemzeti identitás megerősítéséhez járul hozzá. E történetpolitika alapvető céljának az tűnik, hogy kortárs politikai választásokat nemzeti identitásbeli kérdésekként vessen fel.”*⁸

Zombory Máté egy közelmúltban tartott előadásában ugyancsak a nemzeti emlékezetpolitika és a kommunista korszak emlékezetének összefüggéseiről beszélt, azt az állítást fogalmazva meg, hogy a nemzeti emlékezet rehabilitációja az államszocialista múlt eltávolítását szolgálja Kelet-Európában az 1990-es években, abból kiindulva, hogy a „hazug” kommunizmus helyett van szükség „a nemzeti múlt igazságára”. A történeti emlékezet és nacionalizmus viszonyát vizsgáló könyvében Zombory Máté (2011) elsősorban az emlékezés térbeli gyakorlataival foglalkozik, valamint azzal, hogy ennek milyen szerepe van a nemzeteszme és a haza fogalmának előállítása és elsajátítása szempontjából. A könyv empirikus része két szinttel foglalkozik (és ezzel abba az irányba mutat, amit e könyv is követni kíván), egyfelől az állami ünnepeket elemzi, másfelől a nemzettel való azonosulás egyéni identitásstratégiáit.

A történészek érdeklődésétől nem állt távol a kilencvenes években némely hazai etnográfus és kulturális antropológus megközelítése a nemzeti kultúrával kapcsolatban. Ebben a diszciplínában már a rendszerváltás körül készen állt egy fogalmi keret a nemzeti kultúra intézményi és szimbolikus formáinak, a kultúra nemzetiesítésének vizsgálatára. Ezt a korábban már említett történészek (Hobsbawm, Anderson, Gellner) kívül elsősorban két külföldi iskola adaptációja készítette elő, a svéd etnológiáé, azon belül is kiemelkedett Orvar Löfgren hatása, és a tübingeni *empirische Kulturwissenschaft*é, ahol mindenekelőtt

⁸ https://www.academia.edu/3519960/Az_antikommunizmus_szelleme_es_a_magyar_tortenetpolitika

Hermann Bausinger és tanítványai, egyebek mellett Wolfgang Kaschuba, Reinhard Tschofen, Regina Bendix hatása érvényesült. A kutatási terület hazai megalapozói, Hofer Tamás és Niedermüller Péter maguk is foglalkoztak a történelemmel (Hofer és Niedermüller 1988). Hofer a magyar nacionalizmus antropológiai eszmetörténetéhez járult hozzá jelentős munkákkal, amelyek közül újszerű személetével és hatásával kiemelkedett a *Magyarok Kelet és Nyugat között* című Néprajzi Múzeum-beli kiállítás, aminek katalógusa több nyelven is megjelent, angol változatban *National myths and symbols* alcímmel (Hofer 1994). Ebben a kötetben látott napvilágot Hofer Tamás utóbb a nemzetközi szaklapokban is sokat hivatkozott cikke, amely a népi kultúrát mint konstrukciót értelmezi a nemzetépítés és a nacionalizmus kontextusában (Hofer 1994).

Hofer környezetében, a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Intézetében többen is dolgoztak a „nemzeti kultúra”, a „népi kultúra” és a kettő viszonyának kutatásán különböző területeken, többek között Kisbán Eszter, aki a táplálkozás területén vizsgálta a nemzeti szimbólumokat (Kisbán 1989), Niedermüller Péter és Fejős Zoltán (Fejős 1993), akik akkor az amerikai magyar diaszpórában végeztek kutatást. Fejős a nacionalizmus, az etnicitás és a diaszpóra kritikai antropológiai szemléletét a Teleki Intézet vezetőjeként, a *Regio* folyóirat szerkesztőjeként, majd a Néprajzi Múzeum igazgatójaként is alkalmazta. Niedermüller a kilencvenes évek közepén kilépett a népi kultúra és a tradíciók kritikai vizsgálatának köréből, és átfogóbb elemzéseket készített, egyebek mellett a posztoszocialista nacionalizmusok működéséről (Niedermüller 2000). Utóbbi írásában egy már korábban is említett jelenségre hívta fel a figyelmet: a múlt újraírására, amely egyszerre jelenti az államszocializmus társadalmi emlékezetére vonatkozó amnéziát és az új történelmi horizontok megteremtését, amely azonban korábbi korszakok szelektált rehabilitációját jelentik. Ezzel egy időben, más elméleti és módszertani premisszáik nyomán a kultúrszociológusok egy kis csoportja is eljutott a nemzeti kultúra és identitás jelentőségének felismeréséig, és azon belül a szimbolikus megközelítés alkalmazásáig (Kapitány és Kapitány 2002). A néprajzi, antropológiai megközelítés talaján fogalmazódik meg a nemzeti geográfia kritikája Keményfinél (Keményfi 2002), a mindennapi élet kutatásának fontossága Bíró A. Zoltánnál és a vele összekapcsolódó csíkszeredai Kommunikációs Antropológiai Iskolában (Bíró A Z 1990), majd a mindennapi élet és a közélet diszkurzív kutatásának együttes lehetősége Lőrincz D. munkáiban (Lőrincz D. 2004). Az iskolaalapítók és tanítványaik munkái a hetvenéves Hofer Tamás köszöntésére kiadott, A. Gergely által szerkesztett kötetben (A. Gergely 2002) együtt jelent meg. A szerzők népes volta nemcsak a Hofer-féle iskola hatásának jelentőségét,

hanem a nemzeti kultúra, a nacionalizmuskutatás fontosságát is mutatja a diszciplínában és a szóban forgó korszakra, azaz a nyolcvanas és kilencvenes évekre vonatkozóan.

A nemzeti identitás jelenségei iránt fokozódó érdeklődést mutatott a kilencvenes évektől kezdődően a szociálpszichológia, majd az empirikus szociológia is. A nemzeti identitás szociálpszichológiai kutatásai a társadalmi identitások szerveződését, az etnikai és nemzeti attitűdöket, az interetnikus viszonyokat, a sztereotípiák és előítéletek működését állítják a vizsgálódás középpontjába. Csepeli György munkái a nyolcvanas évektől hívják fel a figyelmet a nemzeti tudat és identitás alakulására. 1992-ben megjelent első könyve (Csepeli 2002) egy, még a rendszerváltás előtt végzett adatfelvétel eredményeit elemzi a nemzeti tudat, a történelemképzetek, a gazdasági, politikai és kulturális attitűdök relációjában, rámutatva a nemzethez való viszonyulás rendszerváltás után élesen megmutatkozó sajátosságainak társadalmi és kulturális előzményeire a magyar „értelmiség” körében a hetvenes és nyolcvanas években. Tíz évvel későbbi könyve (Csepeli 2012) több empirikus vizsgálat eredményeit állítja már egymás mellé, többek között az első magyarországi kezdeményezésre létrejött nemzetközi (magyar–szlovák–román) összehasonlító kutatás eredményeit.

Csepeli György és Örkény Antal kutatásai az 1990-es évek közepéről az etnocentrikus nemzettudat megerősödését mutatják Magyarországon, amit azzal magyaráznak, hogy az etnocentrizmus minden más lelki tényezőt úgy fordít át, hogy a nacionalizmus lélektani erőforrásává alakul (Csepeli és Örkény 1998). Ez együtt járt azzal, hogy mind többen képesek voltak a szomszédos országokban élő magyarokat is belefoglalni a saját nemzetfogalmukba. Kutatásaik ugyanakkor azt is mutatták, hogy az 1990-es évek végén, illetve az ezredforduló kezdetén a másik, a politikai nemzetfogalom népszerűsége erősödött meg a magyar lakosság körében. A nemzeti büszkeség kérdésében ugyancsak jelentős változásokat tapasztaltak: míg a modernizációhoz, a gazdasági teljesítményhez, a demokrácia kiteljesedéséhez kapcsolódó értékek 1995-ben még elenyésző mértékben szerepeltek a büszkeségre okot adó ismérvek között, 2003-ig – a kutatók szerint – ugyanez az érték nagymértékben megnőtt. Ehhez képest a magyar kultúrához és történelemhez kötődő büszkeség relatív súlya csökkent. Ez az a tendencia, amely minden bizonnyal megváltozott valamikor a 2000-es évek közepén, a mi interjúink ugyanis, és különösen a 2012-ben készültek azt mutatták, hogy a büszkeség forrásaként sokkal inkább szimbolikus erőforrások – különös tekintettel a történelmi múlt – működnek (Csepeli és Örkény 1998, Örkény 2004).

A nemzeti identitással kapcsolatos szociológiai kutatásoknak egy újabb vonulatát képezik az utóbbi tíz évben azok a szociológiai vizsgálatok, amelyek a magyar nemzettudatot és az európai identitást egyetlen relációs rendszerben vizsgálják. Ezek közül kiemeljük az International Social Survey Program keretében huszonhárom országban végzett adatfelvételre támaszkodó elemzést, amelynek célja annak megállapítása volt, hogy a kollektív, ideologikus eredetű kognitív és affektív elemek milyen változatokba szerveződve vesznek részt az individuálisan átélt nemzeti hovatartozás és identitás mindennapi működtetésében (Örkény és társai 2007). A legújabb összehasonlító elemzést a nemzeti és európai identitás viszonyáról a Political Capital intézet adta közre, amely rámutat arra, hogy Magyarországon az „európaiság” és a nemzeti önazonosság szembenállása felerősödött az utóbbi években. Ennek hatásai azonban főként a politika szintjén figyelhetők meg, az Európai Unióval kapcsolatos közvélemény-kutatási adatokban egyelőre kevésbé tükröződnek (Political Capital 2013). A politikai és médiadiskurzusok hatását elemzi Heller Mária szerzőtársaival több, mint egy évtizede, előbb azt vizsgálva, hogy az EU bővítése, az EU-s csatlakozás, majd később, hogy az EU-s tagság milyen reakciókat vált ki, és azok miként érintik a nemzeti identitás felépítését a magyar nyilvánosságban (Heller és Rényi 2007: 169-186). A 2009-es Európa Parlamenti választások magyarországi politikai kommunikációját vizsgálva rámutatnak a szélsőjobb előretörésének okaira, kihangsúlyozva azt az összefüggést, amely a populizmus és extrémizmus, valamint a gazdasági és politikai válság között fennáll (Heller-Kriza 17-70).

Magyarországon a politikai szocializáció jelentős megközelítését alkotja a nacionalizmus kutatásának, azon belül Szabó Ildikó munkái fémjelzik leginkább e kutatási irányt. Szabó célja annak megértése, hogy *„a nemzeti tematika milyen társadalmi útvonalon jutott el az állampolgárokhoz, milyen intézményi közvetítéssel vált az identitások egyik tartalmi tényezőjévé, valamint, hogy milyen szerepet játszott az egyes korszakok politikai szocializációs modelljeiben”*.⁹ Szabó Ildikó legújabb könyvében azt a megállapítást teszi (amit egy általunk szervezett konferencia előadójaként is megismételt), hogy a nemzet Magyarországon a politikai szocializáció meghatározó kerete, miközben nincsen a magyar nemzeti identitásnak társadalmi konszenzuson nyugvó, a politikai intézményrendszer működésével támogatott és az intézményes (iskolai) szocializációban közvetített mintája (Szabó 2009).

⁹ Idézet Szabó Ildikó 2010. december 5-én az MTA-n tartott előadásából.

A politikai szocializáció kérdését másként vizsgálják a nagymintás ifjúság-kutatások, amelyekben a korosztálynak a demokratikus értékekhez való viszonya, a közömbösek és a politikailag elkötelezettek aránya, és e csoportok eltérő motivációi állnak a fókuszban. A „radikális” és a „racionális lázadók” csoportjának jellemzéséhez az általánosabb fogyasztási- és értékpreferenciákkal, társadalmi háttérrel, iskolázottsággal, iskolához és szülőkhöz való viszonnal való összefüggéseket vizsgálják (pl. Bauer – Szabó 2011). Ehhez a kutatási irányhoz kapcsolódik leginkább a könyvünkben szereplő második tanulmány, amelyben fókuszcsoportos interjúk alapján próbáljuk kifejtetni a szélsőjobboldali politikai fordulatot előkészítő kulturális fordulat téziséét.

A szociológiában a nemzethez való tartozás emotív és kognitív formáinak vizsgálata gyakran együtt történik a másoktól, a kisebbségektől, az idegenektől, a bevándorlóktól való elhatárolódás és társadalmi távolságés a nacionalizmus társadalmi nemi aspektusainak vizsgálatával (Weaver 2006). Örkeny és szerzőtársai 2007-es könyve is külön fejezetet szán a nacionalizmus és az idegenellenesség összefüggéseinek. A kisebbségekhez és migránsokhoz való viszonyt különös figyelemmel kíséri a magyar szociológia, szociálpszichológia azt követően, hogy a rendszerváltás utáni években már jelezték a magyarországi xenofóbia jelentős mértékét a térség többi országához képest. Ezek közül ez a könyv két kérdést fog alaposabban érinteni, az egyik a magyarországi romákhoz, a másik a kisebbségi magyarokhoz való viszony. Itt azonban szólni fogunk az antiszemitizmus mértékét mérő és okait magyarázó történeti szociológiai, szociálpszichológiai, kultúratudományi irodalomról is, amely e kutatás kiterjedtsége és nemzetközi beágyazottsága okán sok más területnél kidolgozottabb analitikai eszköztárat kínál a xenofóbia és a rasszizmus más jelenségeinek magyarázatához.

Az antiszemitizmust magyarázó nagy elméletek közül elsősorban Kovács András munkáira támaszkodva azt emeljük ki, hogy az antiszemitizmus kulturális kódként működik: *„Ahhoz, hogy a modern antiszemitizmus politikai szerepet kapjon, arra volt szükség, hogy kialakuljon egy olyan strukturált és átfogó nézetrendszer, amely a társadalom legkülönbözőbb problémáinak megoldását a 'zsidókérdés' megoldásában látja. (...) Hannah Arendt a nemzetállam válságában, Bibó István a társadalmi fejlődés zavaraiiban, Reinhardt Rürip és Shulamit Volkov a 19. századi német (és francia) történelem sajátos konfliktusaiban látja annak okát, hogy a zsidóellenesség összefüggő világmagyarázattá, politikai hatású ideológiává váljon”* (Kovács 2005: 43–44). Kovács szerint a modern antiszemitizmus az antimodernitás kulturális-politikai kódjaként funkcionált.

A magyar társadalomnak a zsidókhoz való viszonyát mérő kutatások azt mutatják, hogy 1993 és 2003 között a felnőtt népességnek körülbelül 10 százaléka szélsőséges antiszemita, a népesség további 25 százaléka táplál további zsidóellenes előítéleteket. Nem magasabb ez az arány, mint az Unió tagállamainak többségében. De ha az antiszemitizmus kulturális kódként kezd el működni, sokkal nagyobb lesz a hatása, mint ami az individuális attitűdök szintjén mérhető. Ez pedig akkor következik be, ha megvannak azok a diskurzusok, amelyek megermentik a kapcsolatot a zsidóellenesség és a társadalom egyéb fontos problémái között. A zsidókérdés a harmadik magyar köztársaság idején politikai identitásjelölőként működik, és némi leegyszerűsítéssel Kovács András szerint arra hivatott, hogy a „nemzetit” a „nemzetietlentől” elválasztó határ kódja legyen. Ez az a mód Kovács szerint, ahogyan a nemzeti diskurzusok és az antiszemitizmus diskurzusa összefüggnek egymással. Marschowski Klaus Holz német kutató munkáira és saját megfigyeléseire hivatkozva állítja, hogy az antiszemitizmus nem is érthető meg az „etnonacionalizmus” nélkül, amely státusukban megrendült csoportok számára „belső tartást biztosít, pszeudovallási funkciót tölt be”, amiben a „zsidók” a nemzeti egységet, tehát e vallás lényegét veszélyeztetik. Ezt a hatást a tettes-áldozati viszony megfordításával lehet elérni, ami legfőképpen az áldozati mítoszok rehabilitációjával valósítanak meg (Marschowski 2013).

Nincs módunk a magyarországi antiszemitizmus-kutatás fontos részleteiben tovább elmélyedni, csak jelezni szerettük volna, hogy melyek azok a megközelítések, amelyek az antiszemitizmus és a nacionalizmus új formáinak összefüggéseit mutatják, továbbá azokat a megközelítéseket, amelyeket e viszony értelmezéséből átvehetünk egy sokkal kevésbé kutatott reláció, a cigányellenesség és a nacionalizmus összefüggésének vizsgálatába. A cigány mint kulturális kód, vagy ahogyan mi inkább nevezzük, a cigányozás mint mindennapi diskurzus számos társadalmi és gazdasági probléma, az általuk való érintettség, a lecsúszás és marginalizálódás többségi élménye és félelme által előhívott diskurzus. Az antiszemita diskurzusok zsidójához hasonlóan a cigányellenes diskurzusok cigánya is sokkal inkább ezeket a társadalmi problémákat tükrözi, azon felül pedig a cigány-magyar együttélés korábbi konszenzusainak felborulását jelzi, semmint amennyire magukról a valóságos roma/cigány emberekről és közösségekről szól.

Egy 2006-ban megjelent cikk szerzői még arról beszéltek, hogy nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy a cigányellenesség Magyarországon nőtt-e a rendszerváltást követően vagy sem. Az viszont biztos megállapítható, fogalmaznak ők, hogy a cigányság megítélése egyértelműen kedvezőtlen, és a legel-

utasítottabb etnikai csoportot képezik. Velük szemben még a nyíltan diszkriminatív intézkedéseket is elfogadja a társadalom jelentős része, a társadalmi távolság pedig, amelyet a Bogardus-skála segítségével mértek a többség és a romák között, összehasonlíthatatlanul nagyobb, mint bármely más kisebbségi csoport irányában (Csepeli és társai 1998). Sokkal radikálisabb és egyértelműen elutasítóbb az a cigánykép, ami a 2000-es évek vizsgálataiból ránk tekint. Kiemelendők közülük azok az elemzések, amelyek a médiában mutatnak rá az egyoldalú ábrázolás („vágóképpen, csak némában”) és a kriminalizáció következményeire (Bernát-Messing 2012, Juhász 2010) valamint a teljes magyar média radikalizálódására a romák megítélésében (Vidra és Fox 2012).

A cigányellenességet és a közösségi diskurzusokat elemző két tanulmányunkban elsősorban Horváth Kata, Kovai Cili és kutatótársaik munkáira hivatkozunk, akik már előttünk rámutattak arra, hogy a cigányokról folyó társadalmi beszédnek – ahogyan ők hívják, a „cigányozásnak” – milyen meghatározó jelentősége van a sokkal átfogóbb társadalmi problémák megnevezésében (Horváth 2010, Kovai 2010). Továbbá a két írás kapcsolatba hozható azzal a szerkesztett kötettel is, amellyel Szuhay Péter mint szerkesztő és több szerzőtársa a cigányoknak nevezett emberek és közösségeiknek a többségtől való növekvő társadalmi távolságát dokumentálja és elemzi számos magyarországi példán keresztül (Szuhay 2013). Ezen túl a könyv esettanulmányai mellett foglalnak állást, hogy a megbomlott társadalmi rend helyreállításának kísérletei ugyancsak egy nemzeti diskurzusba kódolódtak. Ez teremti meg azoknak a szélsőjobboldali pártoknak és mozgalmaknak a helyi támogatottságát, amelyek ugyancsak a nemzeti önképpel és etnikai ellenséggéppel operálnak (Stewart 2012, Zolnay 2012).

A külföldiekhez, migránsokhoz való viszony ugyancsak nagymértékben elutasító Magyarországon (nemzetközi összehasonlításban különösen). Ettől valamelyest eltér a kisebbségben élő magyarokhoz és az azok köréből származó vándorokhoz való viszonyulás. Szabó Ildikó és Lázár Guy az első kérdőíves vizsgálataik alapján azt állították, hogy a magyarországi közvéleményt sem a hazai kisebbségek, sem a szomszédos országokban élő magyarok sorsa nem foglalkoztatja különösképpen, vagyis ezek a kérdések sokkal inkább jelen vannak a politikában, mint a közgondolkodásban (Szabó és Lázár 1997). Az érintettségnek jelentős tényezője az, hogy vannak-e személyes tapasztalatok, kapcsolatok az érintett csoport tagjaival. A megkérdezetteknek tizenöt százaléka válaszolta 1987-ben, hogy közvetve vagy közvetlenül az elcsatolt területekről származott, 14,6 százaléka, hogy vannak rokonai ott, és körülbelül ugyanannyi, hogy barátai, ismerősei vannak az elcsatolt területeken (Lázár

1996:43). A vizsgálatok további kérdése volt, hogy mennyire tekintik a határon túli magyarokat a magyar nemzet részének, és azt tapasztalták, hogy 1973 és 1992 között nőtt azoknak a száma (45-ről 63 százalékra), akik a határon túli magyarokat is a magyar nemzet részének tekintik (mint ahogyan azoké is, akik a hazai kisebbségeket is oda sorolják).

Kérdőíves attitűdvizsgálatok az erdélyi menekültek tömeges érkezését követően az erdélyiek felé irányuló előítéletesség növekedéséről számoltak be, ami által láthatóvá vált, hogy a politikai szándékok és az azonos etnicitás ellenére hogyan válik mégis külcsoporthá, „másikká” ez a migráns csoport a befogadó közeg szemében. A magyar etnikai migrációt kísérő diskurzusok kutatói (Fox 2007, Pulay 2006, Zakariás 2008) megállapították, hogy míg a politika ambivalens módon viszonyul a magyar nemzetiségű bevándorlókhoz, de szimbolikus üzenetei mindenképpen az azonosság tudatát erősítik bennük, a magyar társadalom a környező országokból érkezőkkel szemben működteti az elidegenítés és a stigmatizáció mechanizmusait is. Mi magunk azonban azt állítottuk, hogy a mindennapi diskurzusok szintjén létrejön egy másik reláció is, amely az azonosságot hangsúlyozza, sőt, a kisebbségi helyzetükből menekülő magyarokat áldozati jelképekké teszi, akik vélt vagy valós üldözöttségük okán az „igazi magyarságot”, tehát a nemzeti autenticitás eszméjét képviselik (Feischmidt és Zakariás 2010), amire sokan egy ugyancsak etnikai vagy etnonemzeti önreprezentációval vagy „érzelmi magyar” önbemutatóval válaszolnak (Kovács és Melegh 2000).

A magyar kisebbségek és Magyarország, a kétféle – többségi és kisebbségi – magyar társadalom viszonyát, továbbá a magyar nemzettudatnak azon aspektusait, amelyek erre a viszonyra reflektálnak, az utóbbi két évtized szociológiai, társadalomtörténeti, néprajzi irodalma különös figyelemben részesítette. Ezt nyilván támogatta az a körülmény, hogy az adott kisebbségi közösségek történelmének és társadalmát vizsgáló intézmények egész sora jött létre 1990 után a környező országokban. Ezeket a teljesség igénye nélkül fogjuk a következőkben megemlíteni, miközben néhány olyan szerzőt és publikációt is megemlítünk, akik a helybéli vagy transznacionális nemzeti diskurzusokhoz, vagy azokhoz közelebből érintkező témákhoz analitikusan viszonyultak. A Fórum Intézet-hez kötődő Lampl Zsuzsanna *Magyarnak lenni* címmel a szlovákiai magyarok értékrendjét és identitását vizsgáló könyvében a korábban már említett, Budapestről kezdeményezett, de a környező országokból önálló kutatócsoportokkal dolgozó Kárpát-panel vizsgálat szlovákiai eredményeit elemezte (Lampl 2007). Ugyanennek a kutatásnak a romániai anyagát a Babeş-Bolyai Egyetem Szociológia Tanszékén dolgozó Veres Valér dolgozta fel, aki úgy találta, hogy az

erdélyiek nemzeti identitása több szempontból hasonlít a magyarországi almintában mért nemzeti identitáshoz, mint amennyiben különbözik tőle, némileg erősebbnek mutatkozott viszont a magyar nemzeti identitás kulturális és etnikai eleme, míg a politikai, és különösen a (román) állampolgári kötődésnek igen alacsony szintjét mérték (Veres 2005a, 2005b). A kettős kötődések tekintetében a regionális alminták között volt jelentős különbség, bár a egyes családokban élők rejtőzködése miatt minden bizonnyal nem volt az adatfelvétel erre a kategóriára nézve reprezentatív. A környező országokban működő magyar nyelvű társadalomtudományos műhelyek (Babeş Bolyai Egyetem, Néprajz és Kulturális Antropológia Tanszék, Kriza János Társaság, KAM – Sapientia Egyetem, Társadalomtudományi Kar, *Magyar Kisebbség és Erdélyi Társadalom* című folyóiratok stb.) jelentős kutatási eredményekkel rendelkeznek a régió társadalmára, annak etnikai viszonyaira, a közpolitikák hatásaira, a kisebbségi népesség lélekszámának, társadalmi helyzetének alakulására vonatkozóan. Ezek azonban ritkán érintik a Magyarországhoz való viszonyt. Jelentős kivételt Horváth Istvánnak és Kiss Tamásnak az etnikai migrációt érintő publikációi (Horváth 2002, Kiss 2007), Salat Levente, Öllös László és Bakk Miklós (Öllös 2007, Bakk 2007, Salat 2001) politikatudományi írásai képeznek, amelyekkel az elsősorban magyarországi szerzők által folytatott nemzet- és állampolgárság-vitákhoz szólnak hozzá.

A fenti említett partikuláris fókuszról, vagy mondjuk így, módszertani regionalizmustól távol álló univerzális és analitikus szempontokat érvényesít T. Szabó Levente elemzéseiben, amelyek közül a jelen tanulmánykötet szempontjából nagyon fontosnak gondoljuk a Wass Albert kultuszáról és az új irodalmi nacionalizmusról írt elemzését.¹⁰ Szakirodalmi áttekintésünk nem tudott a magyarországi kultuszkutatás eredményeibe elmélyedni, csak jelezni szeretnénk, hogy létező és többek által alkalmazott megközelítésről van szó (Takáts 2003, 2007). Abban azonban T. Szabó Levente unikális, hogy nem a nemzeti kánon tagjainak életművét elemzi a kultuszkutatás perspektívájából, hanem egy azon kívül eső, sőt, ahhoz nagyon ellentmondásosan kapcsolódó életművet. A tanulmány sok szempontból a kötetben megjelenő nacionalista rockzene-elemzéssel párhuzamosan olvasható. Azért fogjuk a következőkben részletesebben idézni, mert meggyőződésünk, hogy úttörő munkáról van szó, amennyiben a populáris kultúra és a magas kultúra elemzésének fogalmait és módszereit nagyon találóan egyesítette az újnacionalizmus irodalombeli

¹⁰ T. Szabó Levente megtisztelte a 2010 decemberében tartott konferenciánkat, ahol már nyilvánvaló volt a szellemi hasonlóság a megközelítéseink között.

megjelenésének vizsgálatára. „A Wass-féle irodalmi nacionalizmus ereje részben abból fakad – mondja T. Szabó Levente –, hogy ellenkánonként határozza meg magát, még akkor is, amikor már rég nem az, s a szamizdat-irodalom, az irodalmi és művészeti avantgárd vagy némely kortárs irányzat szubverzivitására játszik rá akkor is, amikor semmi kapcsolata sincs ezekkel a helyzetekkel, kategóriákkal. (...) A Wass-életműre ráarakódott diszkurzív mező igen rétegzett, s az életmű abban az értelemben valóban nyitottnak bizonyult, hogy megannyi történelmi, kulturális trauma képes volt ráarakódni és instrumentalizálódni: a Trianon-szindróma, a magyarság kulturális együvértartozása, az etnikumközi és szociális feszültségek, a magyar belpolitikai konfliktusok története és jelene. Hiszen a Wass-életmű kapcsán felmerülő egyik leggyakoribb dicséret a kultuszban, hogy mindenki számára érthető, s ettől minőségi irodalom, amely a maga során közérthető irodalomtudományos beszédet kíván meg. (...) A Wass Albert-kultusz messzemenően nem csak az irodalomról látszik szólni, illetve az, ahogyan az irodalomról szól, átértékelheti irodalomképünket, s a sterilnek bizonyuló, az irodalmat a társadalommal szemben kijátszó irodalomértési megoldásainkat is. Hiszen minden jel szerint e kultusz felhajtóereje, az irodalomhoz kapcsolt számos ideológiai környezet, az irodalomértésbe bevont kulturális mintázatok és eszközök sokasága az irodalmi nacionalizmus új képét rajzolhatja ki” (T. Szabó 2009).

A magyarországi intézmények közül fontos szerepet játszott 2006-os megszüntetéséig a valamikor Magyarágkutató utódjaként létrehozott Teleki Intézet, valamint a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetéből kifejlődött Kisebbségkutató Intézet. Mindkettőben meghatározók a történészek, akik egész aldiszciplínát teremtettek elsősorban a kisebbségi magyar közösségek, másodsorban a magyarországi kisebbségek történeti kutatása számára (kisebbségtörténelem). Munkáik közül itt azokat emeljük csak ki, amelyek a magyar nacionalizmus többségi és kisebbségi formáinak megértése szempontjából és jelen könyv perspektívájából jelentősek. Bárdi Nándor három egymást követő kormányzat (Antall-, Horn-és első Orbán-kormány) magyar kisebbségi közösségekre irányuló politikáját elemezve azt kereste, hogy melyek azok az érvek, amelyek a „nemzeti támogatáspolitiká” különböző értelmezéseiben szerepet játszanak (Bárdi 2004). Őt ideáltípust különböztetett meg: a történeti felelősség elve, a nemzeti szolidaritás elve, a személyes kapcsolatok, a regionális stabilitás elve, és végül a munkaerő-piaci tartalék szempontja. Ugyancsak őt tipikus magyarországi politikai víziót különített el a kisebbségi közösségekre és a hozzájuk való viszonyra vonatkozóan: az „egységes”, tehát kulturális és nem politikai alapokon álló nemzet koncepcióját; a „Tündérkert-víziót” (amely metafora arra utal, hogy „a határon túl” egy „rég magyar világ” létezik; egy államközi, külpolitikai prob-

lémakezelési módot; egy regionalista elképzelést; és végül a fogyatkozó etnikai közösség vízióját (Bárdi 2004: 133–135). Bárdi tipológiai és elemzései rámutatnak arra, hogy egy eszmetörténeti megközelítést hogyan lehet egy prezentista, továbbá egy intézménycentrikus megközelítéssel úgy összekapcsolni, hogy a kutató közben elkerülje a módszertani nacionalizmusnak azt az esetét, amikor csak a budapesti, többnyire terjeszkedő nemzetállami intézményeket tekintik aktív aktoroknak.

A Bárdi munkáiban is jelentős kisebbségi intézményvizsgálatot új elméleti alapokra helyezte Kántor Zoltán, aki egy párhuzamos nemzetfejlődést lát a kisebbségi magyar közösségekben, miközben annak intézményi és politikai feltételeit elemezte (Kántor 2004: 287–8). Papp Z. Attila szociológusként ugyanebből a műhelyből származik, munkáinak egy része a magyar kisebbségi intézmények működésére irányult, különösen az oktatás és a média területén (Papp Z. 2005, Mandel és Papp Z. 2007). Későbbi, immár a Kisebbségkutató Intézethez kötődő kutatásaiban a kisebbségben élő magyarok regionális, etnikai és nemzeti identitását egyetlen relációs rendszerben vizsgálta, talán elsőként kérdezve rá a magyar kisebbségi etnocentrizmus szerkezetére, aminek keretében a morális és a kompetenciajellegű sztereotip képzetek dominanciájára hívta fel a figyelmet (Papp Z. 2012). Szarka László, akinek munkáiban a Bárdi által említett regionalista megközelítés egy tudatos transznacionalizmus formájában jelentkezik, írásaiban érzékenyen reagál a kisebbségi közösségek identitásstratégiáit jelentősen befolyásoló regionális adottságokra, a két- illetve többnyelvűség, az etnikai keveredés és az etnopolitika társadalmi beágyazottságának egyidejűségére (Szarka és társai 2007). Ugyanezt a regionális megközelítésmódot érvényesíti Fedinec Csilla az ukrainai magyarok történeti elemzésében, amelynek referenciális kerete számára nemcsak a magyar történelem és ezzel együtt Magyarország, hanem Ukrajna is (Fedinec és társai: 2010).

A kisebbségi magyar közösségekről, azok Magyarországhoz való viszonyáról többféle elképzelés él a magyar politikai, és még inkább a magyar mindennapi gondolkodásban. Ezt a sokféleséget először a státustörvény, majd a népszavazás, végül a magyar állampolgárság kulturális és történeti alapon való kiterjesztése írta felül egy sokak által nagyra becsült, sőt emancipatorikus ígéretet is hordozó homogenizációs szándékkal. Az új status quo nem ismeri el, hogy a kisebbségi és többségi magyar közösségeknek az elmúlt száz évben, de talán már korábban is, eltérő társadalomfejlődése volt, önálló intézményekkel, kulturális gyakorlatokkal, amelyek helyi szinten működtek, vagy az adott ország társadalmi folyamataiba illeszkedtek. Az új állampolgársági és nemzetpolitika az etnikai egységet alkotó nemzet intézményesülését jelenti,

ugyanakkor az állampolgári nemzetfelfogás és patriotizmus kudarcát. Ez azonban, miként azt Bárdi Nándor¹¹ és Egry Gábor több helyen is kifejtették, nemcsak az etnikai nemzetpolitikák szimbolikus és emocionális erejével, hanem a köztársasághoz kapcsolódó identitáspolitika hatásos eszközeinek hiányával, a republikánus hagyományok gyengeségével is magyarázható (Egry 2010: 167).

Ettől a folyamattól minden bizonnyal nem teljesen függetlenül zajlik egy emlékezetpolitikai fordulat is a magyar társadalomban. A neotradicionalizmus rég használt, részben egyenesen tabuként kezelt történeti mítoszokat vesz újra használatba egy olyan imagológiát teremtve a történeti Magyarország (Nagy-Magyarország) jelképrendszere mögé, amely egy státusát és szolidaritását vesztett társadalom önbecsülésének helyreállítását ígéri. Amit a 2005-ös *Erdély-dekonstrukció* címet viselő tanulmánykötetünk születésekor még csak csírájában láttunk, György Péter 2013-ban könyve keletkezésekor már teljes valójában megmutatkozik, éspedig, hogy ez a múltkeresés miként teremt maga számára kézzel fogható, vonzó mitológiát Erdély és a Székelyföld képével. *„A képzelt Erdély mítosza levált a történeti időről, s a magyar szenvedés és fájdalom metaforája lett, a Székelyföld pedig a megváltás, az ígéret földjeként tűnik fel, ahol a soha nem volt múlt egy most születő új ország jövőjeként, morális példajaként értelmeződik”* (Feischmidt 2005, György 2013: 21).

Az általunk korábban idézett szerzők többsége, akárcsak a magyar politika és nyilvánosság nagy része a nemzet kérdését, lett légyen szó nemzetpolitikáról vagy a nemzeti identitásról, Magyarország és a magyar kisebbségi közösségek vagy a magyar diaszpóra vonatkozásában tárgyalja. A magyarországi roma népességet, csakúgy, mint a bevándorlókat, figyelmen kívül hagyja a nemzet tárgyalásakor. Erre a hiányosságra, illetve részlegességre hívta fel a figyelmet Egry Gábor is, aki szerint *„A romák a magyar politika főáramában így ritkán kerültek az identitásépítés szempontjából fontos ’szignifikáns másik’ szerepébe. A romapolitikák is többnyire a nemzeti problémától elkülönítve, szak-és szociálpolitikaként jelentek meg”* (Egry 2010: 16). Pedig a hétköznapi diskurzusok szintjén „a magyar” jelentős mértékben annak a diskurzusnak a függvénye, amelynek elsődleges szerepe a cigányok másként való megjelölése.

¹¹ Köszönettel tartozom Bárdi Nándornak a könyv lektori véleményében és azt megelőző személyes beszélgetésekben kapott ez irányú megjegyzéseiért. Egyetértek vele abban, hogy a harmadik Magyar Köztársaság történetében voltak pillanatok, amikor ez másként látszott alakulni (például Sólyom László elnöksége alatt felállított szakértői bizottság, Sólyom beszéde az első Nemzeti Összetartozás Emléknapon).

Bevezetőnk jelentős része azt szolgálta, hogy a különböző nemzetképek és analízisek diszkurzív világában kijelölje annak az elemzésnek a helyét, amelyet könyvünk az újnacionalizmus mindennapi formáiról alkot. Ezen a ponton egy gondolatot kell még hozzátennünk, ami arról a vészjósló diszkrepanciáról szól, ami a nemzetpolitikák „közmegegyezései hallgatása”, valamint a hétköznapi és a radikálisok „cigányozása” között feszül. Ezt az állapotot a kötet egyik tanulmányában így írjuk le: A kapitalista átalakulással járó gazdasági megrázkódtatás a társadalmi csoportok közötti kapcsolatokat és az ezek kialakulásában kulcsszerepet játszó kulturális mintázatokat is jelentősen átrajzolta. Az összezsugorodott munkaerőpiachoz, valamint a csökkenő színvonalú közszolgáltatásokhoz és jóléti juttatásokhoz való hozzáférés terén olyan verseny alakult ki, amelyben a többségi és kisebbségi státushoz kapcsolódó kulturális kódok egyre inkább erőforrásként, illetve azok hiányaként nyertek értelmezést. Ez a folyamat sérelmeket és félelmeket, szimbolikus erőszakot és ellenállást szült. A könyvben álló kép a magyar nacionalizmusról csak ennek a tágabb társadalmi diagnózisnak a függvényében, illetve még inkább erre adott válaszként olvasható.

A magyarság populáris kultúrája és mindennapi diskurzusai

A könyvben megjelenő tanulmányokat négy fejezetbe csoportosítottuk, amit az azokban alkalmazott elméleti megközelítések és empirikus adatok természete indokol. A *nacionalizmus új keretekben. Politikai vagy kulturális fordulat?* címet viselő első fejezetben két tanulmányt adunk közzé. Az első írásban (*Populáris emlékezetpolitikák és az új nacionalizmus. A Trianon-kultusz társadalmi alapjai*) annak próbálunk meg utánajárni, hogy a magyarországi újnacionalizmus egyik legfontosabb jellemzőjének tartott populáris vagy hétköznapi emlékezetpolitika miként működik, és milyen hatással van a nemzeti identitáspolitika tágabb kontextusára. Tíz évvel ezelőtt Trianon egy nacionalista ellenkultúra, illetve ellendiskurzus részeként került be a közbeszédbe. Az első Trianon-megemlékezések szervezői szélsőjobboldali, részben revizionista mozgalmak voltak. Ma, miként a tanulmányban leírt kommemorációs gyakorlatok mutatják, távolról sem ez a helyzet: Trianon bizonyos értelemben az állami emlékezetpolitika részévé vált, míg bizonyos vonatkozásai továbbra is a nacionalista ellenkultúra részei maradtak. Bármelyikre tekintünk azonban e kettő közül, az bizonyos, hogy a Trianon-szimbólum vízvázasztóként működik a politikai nemzet és a kulturális nemzet víziói között. A magyar újnacionalizmus meg-

értése szempontjából fontos látnunk, hogy Trianon a magyar újnacionalizmus mitikus motorjaként működik, amelyik a történeti és etnikai alapú nemzetépítést támogatja. Nagy népszerűsége pedig azt mutatja, hogy a Trianon- és Nagy-Magyarország-kultusz egy jelentős társadalmi igényt elégít ki. A kollektív önbecsülésre és büszkeségre való igényre válaszol azzal, hogy a trauma felidézése révén legitimé teszi a traumatikus fordulat előtti nagysággal és fölényrel való mai azonosulást.

A nemzet varázsa és a szélsőjobboldali szimpátia a fiatalok körében című tanulmány azt mutatja be, hogy a szélsőjobboldali politikai elkötelezettség milyen értékrendbeli, ideológiai, illetve életmódbeli preferenciákkal függ össze. Ugyanakkor azt a problémát is igyekszik megválaszolni, hogy milyen összefüggés van a szélsőjobboldali szimpátia és a nemzet újraértékelése, a nacionalizmus új jelentései és gyakorlatai között. Tanulmányunkban azt az állítást fogalmazzuk meg, hogy a fiatalok között jelentős mértékben elterjedt az a nézet, ami a nemzedéktársaik szabadidős élmény- és fogyasztásközpontúságát utasítja el. Ennek egyaránt vannak gazdasági és ideológiai okai, de egyértelmű következménye az a kollektív frusztráció, amely a részvételben való korlátozottságból fakad. A nemzedék specifikus frusztrációihoz hozzáadódik a társadalom jelentős részénél jelentkező egzisztenciális félelem és bizonytalanság, illetve a kiábrándultság abból az elitből, amely ezeket a problémákat nem képes kezelni. Ez az a társadalomlélektani helyzet, amely a felemelkedésre, a felértékelésre való igényt, másfelől a közösségi tájékozódást, a társadalmi problémákra és azok kezelésére való fokozódó igényt megmagyarázza. A kettő együttes következménye pedig az az életvitel- és világszemléletbeli fordulat, amely a közösségeket és a hagyományokat felértékeli a fiatalok életében, és amit ennek okán tradicionalista-kommunitárius fordulatnak nevezünk. Ez a fordulat kétféleképpen mutatkozik meg, illetve két általánosabb következménnyel bír: az egyik a bázispolitika iránti érdeklődés megjelenése a fiatalok körében (ez is az előző nemzedékek és a mai fiatalok egy részének tagadásaként történik). A másik pedig azoknak a beszédmódoknak az elterjedése, amelyek a felértékelést (*empowerment*) diszkurzíve valószínűsítik meg, mindenekelőtt azért, hogy legitimitást szereznek a szupremációt igazoló történeti és rasszista diskurzusoknak. A tanulmány mindhárom kérdésnek szentel egy-egy fejezetet, s rámutat arra, hogy az identitáspolitikaként működő szélsőjobboldali politizálás jelentősége hogy épül fel belülről – a megtérés és megváltás paradigmájában megalkotott résztvevői narratívák –, és kívülről – a máshol azonos kérdéseket tematizáló – baloldali politikai alternatívák hiánya által. Mivel a szélsőjobboldali politika identitáspolitikaként működik, beilleszkedik

abba az általánosabb trendbe, amely a nemzet újratematizálásának, felértékelésének performatív és szimbolikus praxisainak megalkotásával válaszol a nagyságot, erőt, felsőbbbséget igazoló közösségi identitásokra való igényre.

A könyv második, *A újnacionalizmus diskurzusai: mítoszok és ellenségek* című fejeztében a korábban bemutatott kritikai diskurzuselemzés módszerét alkalmazzuk, és a nyilvánosság szerepét vizsgáljuk két esettanulmányon keresztül. Emlékeztetni szeretnénk arra, hogy a magyarság újradefiniálásának módját és a körülötte zajló versengő diskurzusokat két szinten vizsgáljuk ebben a könyvben: egyrészt az intézményesült és mediatisztált közbeszédben, másrészt a mindennapi beszédben. A média vonatkozásában két témára fókuszáltunk, amelyek meggyőződésünk szerint meghatározó jelentőségűek az aktuális magyar nemzetdiskurzusok szempontjából. Az első Magyarországnak és a magyaroknak a kisebbségben élő magyar emberekhez és közösségeikhez való viszonya. Ennek a viszonnak nyilvánvaló fordulópontja volt az állampolgárság kiterjesztéséről szóló népszavazást övező sajtóvita, amelynek, miként Kasznár Veronika e könyvben megjelenő elemzése rámutat, a fókuszában nem az állampolgárság, hanem a nemzet fogalma állt.

A másik pedig az interneten különböző formákban jelenlévő szélsőjobboldali médiumok, amelyek diskurzusában az ellenség képének megalkotása a konstitutív elem, a *mi* közösséget ennek viszonylatában – elsősorban mint áldozatot – jeleníti meg. Az utóbbi állítást Glózer Rita *A nemzet helyreállítása a magyarországi nemzeti radikális mozgalom ellenségtematizáló diskurzusai* című tanulmányában fogalmazza meg azután, hogy három időben lehatárolt média-korpuszt vizsgál (Barikád, kurucz.info és YouTube-videók kommentekkel). A magyar internetes nyilvánosságban az online hírmédia az egyik olyan közeg, mely a saját anyagán és eszközeivel képes teret adni a nacionalizmus újrafogalmazásának. A vizsgált hírportálok legfontosabb technikája a valós eseményekről szóló hírek átkeretezése tendenciózus újságírói-értelmező munkával. A barikad.hu és a kuruc.info szövegeit meghatározó politikai aktivista-újságírás „valóságként” tüntet fel sajátosan válogatott, ábrázolt, keretezett (vagyis értelmezett) híreket, információkat. Ennek mikéntjét döntően meghatározzák az online, azon belül is a közösségi média sajátosságai. A médianarratívákban felidézett események ebben a térben különféle beszédaktusok és képi reprezentációk által válnak „valóságosakká”. Az újnacionalista diskurzus ugyanis nem pusztán retorikai eszközökkel hat közönségére, hanem valóságot teremt, még ha virtuális is. A hagyományos újságírói narrációt maga mögött hagyva megszólaltatja az érintetteket, az „áldozatokat”, konkrét példákkal, szemtanúk segítségével „hitelesíti”, álló- és mozgóképek által hozza élményszerű közelségbe

a megkonstruált valóságot. A közösségi média műfajai, felületei az érvelést és hitelesítést végső soron a diskurzusba bekapcsolódó olvasóközönségre bízák, közösségivé szélesítve a médiadiskurzust.

A könyv harmadik fejezetében – *Az új nacionalizmus populáris performanszai* – megjelenő tanulmányoknak közös elméleti kiindulópontjuk van, amit két kulcsszóval lehet jellemezni: a performansz, performativitás és az élmény, illetve élményszerűség. A nacionalizmus performatív, vagyis egyéni és kollektív, továbbá többnyire rituális cselekvésekhez kötődő megvalósulását három területen vizsgáltuk. *Élmény és ideológia a nacionalista popkultúrában* című írásunkkal arra mutatunk rá, hogy a zenét és más szimbolikus és rituális elemeket magába foglaló kulturális identitásipar miként ágyazza be a nemzeti mítoszokat a 21. század társadalmába, és teszi azokat fogyaszthatóvá, emocionálisan és ideológiailag vonzóvá, továbbá hogyan teremti meg a különböző rétegek és korosztályok számára az elképzelt közösség és az autentikus létezés „nemzeti alternatíváját”. A tanulmány a kulturális ipar egyetlen szegmensére, a nacionalista rockzenére fókuszál, az ehhez a zenéhez tartozó eseményeket és szövegeket szemantikai, ideológiai és rituális megközelítésből elemezzük. Tanulmányunkban azokat a körülményeket hangsúlyoztuk, amelyek révén a szkinhed rockzene és a folk-rock zene fúziója létrejött, amely az egyik számára a stigmatizált és periférikus pozícióból való kilépést, a másik számára pedig a globális zeneipar szorítása melletti megszólalást tette lehetővé. A szcénához tartozó dalszövegek elemzésével rámutattunk arra, hogy azok középpontjában egyrészt egy antiglobalizmusra, antiliberalizmusra fókuszáló politikai tartalom, másrészt egy nemzeti mitológia áll, amely emocionális mozgósító erejét elsősorban a korábban tabunak számító gondolatok (például határrevízió, antiszemitizmus) kimondásának köszönheti. A tabuk felszabadítása hatalommal ruházza fel a beszélőket, jelen esetben a nacionalista rockot. A felszabadítással összefüggő képzett hatalomból pedig a zenével való azonosulás által lehet részesülni. A faji és etnikai szupremáciára épülő magyarságkép, amely népszerű dallamok és koncertélmények formájában beépül a fiatalok életébe és gondolkodásába, a szociális és kognitív értelemben vett bizonytalanságot ellentételező szimbolikus erőforrássá válik.

Az emlékezés és a turisztikai élmény nemzetiesítése című munkában Ilyés Zoltán a turisztikai élmények és desztinációk kontextusába helyezi el a romániai Gyimesben található nemzeti emlékhelyként újraalkotott ún. „ezeréves határt”, amit más európai esetekkel való összehasonlításban és a magyar határ- és nemzeti turizmus eseményeinek, rítusának több éven át tartó megfigyelése, az ott elhangzott ünnepi beszédek és az emlékkönyvben rögzített bejegyzések

alapján elemez. Az „ezeréves határ-látogatást” a csíksomlyói nemzeti zárándoklat szekuláris folytatásaként, a trianoni traumát performatíve felülíró eseményként hozták létre a helyi és magyarországi, elsősorban civil, másodszorban állami aktorok. A helyi turisztikai felhasználását tekintve a későmodern „nemzeti élményfogyasztás” színterének is tekinthető, az események ugyanakkor tömegességük, performativitásuk és fesztivalizációs tendenciáik révén felmutatják az eseményturizmus (*event tourism*) jellegzetességeit – írja Ilyés Zoltán. Az elemzés ugyanakkor felhívja a figyelmet arra is, hogy a nacionalizmus, populizmus jelenségeinek elemzéséből többnyire kimaradó középosztálynak milyen lehetőségek és eszközök vannak a birtokában ahhoz, hogy a nacionalizmus újraalkotásához hozzájáruljon, miközben saját gazdasági és fogyasztási igényeinek is eleget tesz.

Az aktorok társadalmi helyét illetően hasonlóképpen lokalizálható az a társadalmi tevékenység, amelyről Zakariás Ildikó ír *A jótekonyság nemzetiesítése iskolai programokban* című tanulmányban. E tanulmány a nacionalizmust és a nemzeti identitást a szolidaritás és a mások javára való cselekvés viszonylatában értelmezi. Olyan cselekvések álltak az elemzés fókuszában, amelyek a résztvevők szándéka szerint mások, elsősorban bizonyos elképzelések alapján az arra méltónak talált nemzettársak javát szolgálják. Magyarországon a nemzeti ideológiába ágyazott szolidaritás egyik jellemző formája a szomszédos országok magyar kisebbségeire irányul. A segítség által működtetett egyik központi narratíva a kisebbségi magyar közösségek veszélyeztetettségének diskurzusára épül. A szerző három iskolai programon keresztül azt elemzi, hogy ez miként működik konkrét intézményes környezetekben és személyes interakciókban. A tanulmány azt is bemutatja, hogy a nemzeti segítség civil elképzeléseinek és gyakorlatainak összekapcsolását a közoktatás, az intézményes nevelés hogyan segíti. A mások javára történő cselekvés e kontextusban egy másik cél, a magyarországi diákok nemzeti szocializációjának eszközeként jelenik meg, így betagozódik az iskola hivatalosan előírt feladatai közé. Másrészt a nemzettársakon való segítség – a kisebbségi magyar iskolák etnikai ideológiájával összekapcsolódva – a kisebbségben élő diákok nemzeti nevelésének gyakorlataiban valósul meg, és így annak eszközévé is lesz. A tanulmány az interakciók, segítők és segítettek egymásról alkotott elképzeléseinek finomelemzésén keresztül rá tud mutatni arra is, hogy a segítő explicit szándékának ellenére miként termelődnek újra a modernizációs-civilizatórikus elmaradottság narratívái, és ezzel annak a civilizációs lejtőnek a strukturális pozíciói, amelyről kevesen beszélnek az ún. magyar-magyar relációban (Melegh 2006).

A könyv utolsó fejezetében – *Cigányellenesség és mindennapi nacionalizmus a helyi világokban* – két olyan tanulmányt közlünk, amely négy faluban végzett kutatómunka eredményeit dolgozza fel. A négy településen a hétköznapi diskurzusokat olyan multietnikus társadalmi terekben vizsgáltuk, ahol mindennapos interakció van az etnikailag jelölt – roma – és jelöletlen – többségi – emberek között, illetve ugyanott mesterségesen előállított „vélemény-csoportokban”. Megfigyeléseink és fókuszcsoportos interjúink arra engedtek következtetni, hogy míg a magyarságról helyi szinten alig van beszéd, és alig találhatók olyan közösségi események, amelyek a nemzetet élményszerűen közelbe hozzák, a „cigányság” folytonos beszédtema, olyan alteritás, amelynek elbeszélése a legfontosabb utalásokat tartalmazza arra nézve, hogy magukat magyarokként hogyan gondolják el a falvak lakói. A másság meghatározásában domináns az a beszédmód, amely a biológiai, faji alapú különbségtételt morális érvekkel kapcsolja össze.

Az esetek többségében azt látjuk, és ennek példaként szolgál könyvünkben a gyöngyöspatai konfliktusról szóló tanulmány (*A hagyományok visszatérése, a cigányellenesség és a jobboldali radikalizmus – Gyöngyöspata 2011*), hogy a különbség hangsúlyozására és esszencializálására ott van kifejezett szükség, ahol a cigányság jelentős részének az osztálytársadalom peremére, bizonyos értelmezések szerint azon kívülre kerülését, az azt kiváltó intézményes és személyközi szegregációt kell legitimálni és fenntartani. A fejezet második tanulmánya (*Mindennapi nacionalizmus és a másság cigányként való jelölése*) azonban arra mutat rá, hogy a cigányként való megjelöléssel és a cigány–magyar különbség esszencializálásával miként lehet olyan helyzetekre reagálni, amelyekben a korábbi hierarchikus, de kimondatlan viszony megkérdőjeleződik. Például hogyan lehet az alárendeltek mobilitási törekvéseit delegitimálni, és fenntartani egy olyan diskurzust, amelynek szerepe az, hogy hitelesítse „a magyarság” kulturális, morális, sőt biológiai felsőbbrendűségét.

Könyvünkben a nacionalizmus legáltalánosabb kérdéseit illetően azt a nézetet valljuk, hogy a nemzet nem szubsztanciális és történetileg nem állandó. A nemzet, meggyőződésünk szerint, változó, sőt, olykor versengő diskurzusokba ágyazott szimbolikus konstrukció, amely bizonyos körülmények között más reprezentációs rendszerekhez képest háttérbe szorul, máskor pedig bizonyos strukturális viszonyok és kulturális körülmények hatására előtérbe kerül, sőt megújul, korszerű formát ölt. Legújabb, a félperifériás kapitalizmusra (amit kissé ironikusan lassú kapitalizmusnak is nevezhetnék, ha Holmes okkal használta a gyors-kapitalizmus fogalmát a nyugat-európai gazdasági-társadalmi rend megnevezésére) jellemző, bizonyos tekintetben a globális jelenségekre,

más tekintetben a helyi válságjelenségekre adott válaszokként született formáját újnacionalizmusnak nevezzük. Könyvünkben a magyarországi újnacionalizmus jelenségére vonatkozóan három egymással összefüggő strukturális magyarázatot adunk. A posztszocialista és félperifériás kapitalizmus gazdaságának és munkaerőpiacának átrendeződése a társadalom jelentős részének, elsősorban az alsó- és alsóközéprétegeknek, kékgalléros munkásoknak a lecsúszásával, jelentős egzisztenciális és szociális veszteségeivel járt. A deprivációs tapasztalatok és szociális sérelmek megnevezésre, megfogalmazásra vártak, amit egy feltörekvő, a maga helyét a politikai establishmenthez viszonyítva megteremteni vágyó fiatal politikai elit ismert fel, illetve nekik sikerült megteremteni egy olyan politikai nyelvet, amely egyszerre elégit ki a sérelmek megnevezésére és a morális rend helyreállítására vonatkozó igényt. Ugyanakkor Magyarországon a szélsőjobboldali aktorok már egy olyan nyelvet, kulturális kódrendszert vehettek használatba, amelyen az egyre terebélyesedő kulturális ipar, a médiumok és civil szervezetek már egy-másfél évtizede dolgoztak, igen jelentős sikerekkel. Strukturális magyarázatunk harmadik pillére ennek az identitásiparnak és mediális környezetnek az erőssége, amely a magyarság rekonstrukciójával olyan kulturális kódot hozott létre, amely a státusától, önbecsülésétől megfosztott társadalmi csoportok számára szimbolikus erőforrásokhoz való hozzáférést ígér.

Az általunk kínált értelmezés második része ezzel a nyelvvel, diszkurzív valósággal függ össze. Az állítjuk, hogy a nemzet a mindennapi társadalmi gyakorlatokhoz és a fentiekben jellemzett identitásiparhoz kapcsolódó diszkurzív konstrukció, amelynek két konstitutív eleme van: egyrészt az azonosság megteremtésére irányul, amivel kapcsolatban egy historizáló és egyben autenticizáló beszédmódot működtet. Ez a beszédmód a területvesztésre és –helyreállításra, valamint a magyar kisebbségek objektivációjára és viktimizációjára fókuszál. Az újnacionalizmus második diszkurzív stratégiája az ellenségként felfogott másság megteremtésére irányul, amivel kapcsolatban egy esszencializáló és deklasszifikáló beszédmódot működtet. A mediális ellenségdiskurzusok kisebbik, míg a hétköznapi beszéd nagyobbik részének ellenségdiskurzusai a romákra irányul, velük kapcsolatban pedig egy rasszizáló beszédmódot közvetít. Mind az autenticizáló, viktimizáló, mind az esszencializáló, rasszizáló diszkurzív logikáról azt állítjuk, hogy hatása túlmutat a két etnikai alteritás bemutatásán, és jelentősen befolyásolja az újnacionalizmus diszkurzív logikáját.

Elemzésünk harmadik megközelítése nyomán, amellyel az újnacionalizmus performatív jellegét hangsúlyoztuk, arra a következtetésre jutottunk, hogy az újnacionalizmus a társadalom jelentős részében meglévő közösségigényre

válaszol, nemcsak abban az értelemben, hogy képzelt közösségeket teremt, hanem abban is, hogy közösségi cselekvéseket legitimál, sőt indukál is, amennyiben a másokért való cselekvésre, szolidaritásra ösztönöz. Az így létrehozott nemzetélmények egyik része az autenticitás keresésre ad választ, a másik részének pedig a veszélyérzet az érzelmi motivációja. A veszélyeztetett értékek és a veszélyben levő nemzet elképzelése legitimálja azokat a kollektív cselekvéseket vagy mediális performatívumokat, amelyek a nemzet megvédését szolgálják. A nemzeti élményhez való hozzáférés általában közösségi formában történik. Az újnacionalizmus esetében azonban nagyon fontos az élményhez való egyéni hozzáférés (zenehallgatás, öltözködés vagy utazás formájában), ami azt mutatja, hogy a nemzeteszmét nem csak a lecsúszó rétegek társadalmi igényeihez, hanem a középosztályi és ifjúsági fogyasztói igényekhez is hozzá lehetett igazítani.